ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ SOCIETY FOR MACEDONIAN STUDIES

ΩΡΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ 100 ΧΡΟΝΙΑ

2

Το μέτωπο της Ηπείρου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ 1912-1913: ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ, ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ, ΜΝΗΜΗ

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης*

Ι. Ιδεολογικές προσλήψεις

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, που ξέσπασαν τον Οκτώβριο του 1912 σηματοδοτούν μια πολυεπίπεδη συγκλονιστική εμπειρία μετάβασης από τον ελληνικό (και τον βαλκανικό) «μακρό» 19ο αιώνα στον «σύντομο» 20ό αιώνα. Οι πολύμηνοι αυτοί πόλεμοι συνιστούν συνέχεια, κατάληξη αλλά και ταυτόχρονα ρήξη με διπλωματικές, ιδεολογικο-πολιτικές, στρατιωτικές, όπως επίσης και κοινωνικές, διαδικασίες οι οποίες είχαν τις ρίζες τους στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος της εποχής, η βιωμένη εμπειρία και η μνήμη των πολέμων επιβεβαιώνουν ευδιάκριτα αυτήν την πολυεπίπεδη λειτουργία των Βαλκανικών Πολέμων. Κατ' αρχάς, για την Ελλάδα και τα υπόλοιπα σύμμαχα βαλκανικά κράτη (Βουλγαρία, Μαυροβούνιο, Σερβία, Ρουμανία) το 1912 κορυφώνεται η επίμονη και επίπονη προσπάθεια εθνικής εδαφικής ολοκλήρωσης. Το ελληνικό βασίλειο και τα λοιπά χριστιανικά κράτη της Βαλκανικής Χερσονήσου φτάνουν στο κορυφαίο σημείο να υλοποιήσουν (έστω και ατελώς) το πολιτικό όραμα της συνταύτισης έθνους και κράτους. Με άλλα λόγια, οι βαλκανικοί λαοί βρίσκονται για πρώτη φορά σε θέση να κάνουν πράξη την αρχή των εθνοτήτων. Μέσα από μια κοινή προσπάθεια σχεδόν εξαλείφουν τα τελευταία εδαφικά ερείσματα της Τουρκίας στην Ευρώπη. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, διαδραματίζεται η προτελευταία πράξη του Ανατολικού Ζητήματος (στη συμβατική του, τουλάχιστον, μορφή, όπως ήταν γνωστό έως το 1922 στην ευρωπαϊκή διπλωματία) και, όπως λεγόταν τότε, τα Βαλκάνια περιέρχονται στους Βαλκάνιους. Η τελευταία πράξη του δράματος θα παιχτεί, βέβαια, στη Μικρά Ασία το 1919-22.

Η κατάληψη της Κοζάνης.ς Ι. Α. Μελετόπουλου, Η δευτέρα μεγάλη εξόρμησις εις την λαϊκήν εικονογραφίαν, *Έκδοσις Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Αθήναι 1973*

* Λέκτωρ, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κάτω, επιστολικά δελτάρια (Συλλογή Β. Νικόλτσιου)
και, δεξιά επιστολικό δελτάριο του 1912
(Συλλογή Β. Νικόλτσιου)

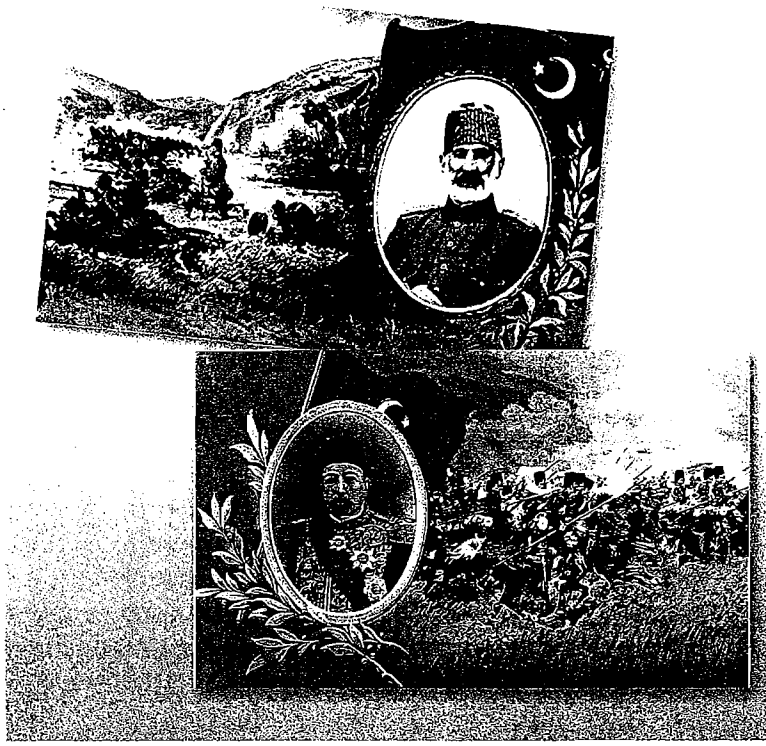

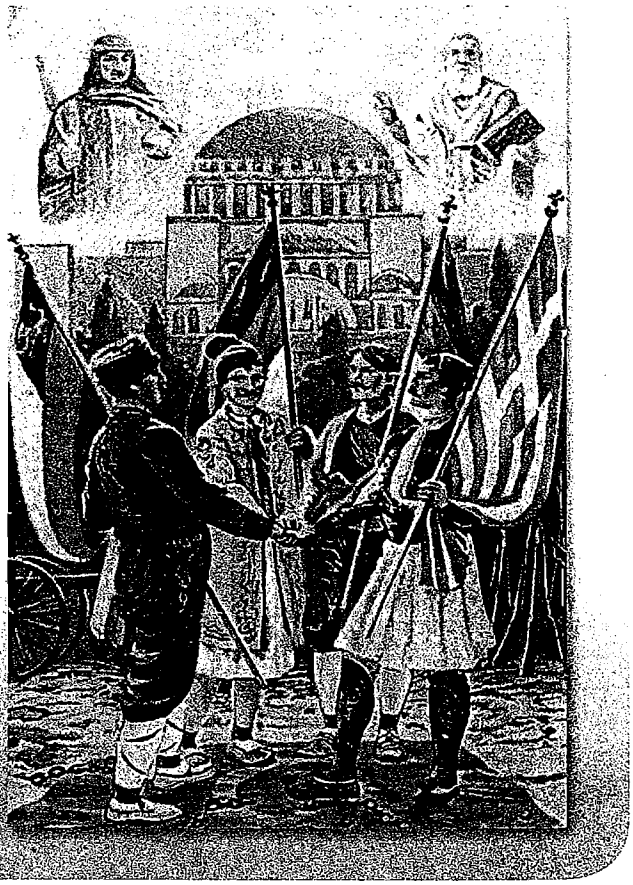

Οι πόλεμοι του 1912-13 δεν αποτελούν όμως μόνον οργανικό κομμάτι της εθνικής ολοκλήρωσης και του ζητήματος της Ανατολής, αλλά εγγράφονται και σε άλλα ιδεολογικά πλαίσια. Στο σημείο αυτό, είναι αναγκαίο να προσπαθήσουμε να αποκαταστήσουμε το σύνολο των διακυβευμάτων όπως τούτα γίνονταν αντιληπτά τότε, και όχι κατ' ανάγκην βάσει των σημερινών μας αντιλήψεων. Η κυρίαρχη ιδεολογική φυσιογνωμία της σύγκρουσης του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, όπως αυτή διατυπώθηκε στον ηγεμονικό νομιμοποιό πολιτικό λόγο των συμμάχων κρατών, ήταν συνυφασμένη με την αρχέγονη πάλη μεταξύ του Σταυρού και της Ημισελήνου, καθώς και –ταυτόχρονα– με τον νοητό αγώνα του «ευρωπαϊκού πολιτισμού» κατά της «ασιατικής βαρβαρότητας». Εδώ ίσως υπάρχει και ένα είδος ιστορικής ειρωνείας: η επίκληση της μάχης του Σταυρού εναντίον της Ημισελήνου –που εξασφάλιζε την κινητοποίηση των εμπόλεμων βαλκανικών κοινωνιών με έναν τρόπο που μας φαίνεται σήμερα «παραδοσιακός»– κατέτεινε τελικά στην ολοκλήρωση της μετάβασης της Νοτιοανατολικής Ευρώπης από την (εν πολλοίς προνεωτερική) οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην ευρωπαϊκή νεωτερικότητα των εθνών-κρατών, η οποία διασφάλιζε μια πολύ πιο αποτελεσματική επικράτηση των ανερχόμενων κοινωνικών και οικονομικών δυνάμεων. Η διττή αυτή φύση της «χριστιανικής σταυροφορίας» και του αγώνα της νεωτερικής «Ευρώπης» εναντίον της προνεωτερικής «Ασίας» ήταν καθ' όλα συμβατή και με τις τρέχουσες ιδεολογικές αντιλήψεις τόσο στις βαλκανικές κοινωνίες όσο και ευρύτερα στη γηραιά ήπειρο εκείνη την εποχή.

Επί παραδείγματι, ο υπουργός των Εξωτερικών Λάμπρος Κορομηλάς ανέφερε στις 5 Οκτωβρίου από το βήμα της Βουλής:

> Σπανίως ευγενέστερος και υψηλότερος σκοπός συνήνωσε τας Κυβερνήσεις Κρατών προς κοινήν ενέργειαν και δικαίως εξήρθη ως μέγα εν τη συγχρόνω ιστορία το γεγονός τούτο. Η σταυροφορία των του Αίμου ορθοδόξων Κρατών είνε η σταυροφορία της προόδου, του πολιτισμού, της ελευθερίας κατά της Ασιατικής κατακτήσεως, ήτις αφού άλλοτε ηπείλησε την Ευρώπην μέχρι Βιέννης, επικάθηται ακόμη επί λαών πολύ μάλλον τού κατακτητού προηγμένων, υποστρέφουσα και καταηνίγουσα την ελευθέραν αυτών ζωήν.
>
> [...]
>
> Δεν έχομεν αμφιβολίαν ότι πάντες οι πεπολιτισμένοι λαοί θα είνε ολοψύχως υπέρ των Κρατών και των Λαών του Αίμου, των Κρατών του Αίμου άτινα δεικνύουσι νυν

ΣΚΡΙΠ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ

ΕΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ

ΗΕΛΛΑΣ ΕΚΗΡΥΞΕ ΧΘΕΣ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟΝ

ΑΔΕΛΦΙΚΟΣ ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΜΜΑΧΟΥΣ

ΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΕΠΙ ΚΕΦΑΛΗΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΩΝ

Ο ΣΤΟΛΟΣ ΜΑΣ ΑΙΡΩΝ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗΝ ΝΙΚΗΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟΝ

ΝΥΚΤΕΡΙΝΑΙ ΔΙΑΤΑΓΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΣΤΟΛΟΝ ΚΑΙ ΤΟΝ ΣΤΡΑΤΟΝ-ΔΟΞΑ ΚΑΙ ΤΙΜΗ ΕΙΣ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΟΠΛΑ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΑΙ!

ΗΛΘΕΝ Η ΗΜΕΡΑ ΤΗΣ ΕΚΛΙΚΗΣΕΩΣ!

ΔΙΑΤΑΓΑΙ

Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Σκριπ, *5 Οκτωβρίου 1912*

ότι ενδρώθησαν αρκούντως και πολιτικώς και στρατιωτικώς, ώστε να δύνανται να υπερασπίσωσιν εν τη ανατολική άκρα της Ευρώπης τα δίκαια του πολιτισμού και την ιδίαν αυτών ασφάλειαν.[1]

Εξίσου ενδεικτικά, αγορεύοντας στη Βουλή στις 2 Μαρτίου 1913, ο Ελευθέριος Βενιζέλος χαρακτήρισε τον πόλεμο «ιερόν αγώνα υπέρ απελευθερώσεως της Χριστιανικής Ανατολής». [2]

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΕ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ «ΙΕΡΟΝ ΑΓΩΝΑ ΥΠΕΡ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ».

Το ενδιαφέρον των συμμάχων βαλκανικών κρατών για τους χριστιανούς της Ανατολής είχε διεθνές νομικό υπόβαθρο: επίσημη αιτία για την κήρυξη του πολέμου ήταν η πλημμελής εφαρμογή από την κυβέρνηση του σουλτάνου των μεταρρυθμίσεων, που είχαν συμφωνηθεί στο Συνέδριο του Βερολίνου (1878), υπέρ της βελτίωσης της θέσης των χριστιανών υπηκόων του (άρθρο 23 της ομώνυμης συνθήκης). Στο διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό ο βασιλιάς Γεώργιος (Αθήναι, 5 Οκτωβρίου 1912) υπογραμμίζει «τας ιεράς υποχρεώσεις» προς τους «υποδούλους Αδελφούς» αλλά και προς την «ανθρωπότητα», «προς επίτευξιν και εξασφάλισιν των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των υπό τον Τουρκικόν ζυγόν Χριστιανών», υποχρεώσεις που εξώθησαν την Ελλάδα να αναλάβει «τον ιερόν αγώνα του δικαίου και της Ελευθερίας των καταδυναστευομένων λαών της Ανατολής». Ο βασιλιάς των Ελλήνων χαρακτηρίζει τον αγώνα αυτόν ως αγώνα «του πολιτισμού»:

Αι ιεραί υποχρεώσεις προς την φιλτάτην Πατρίδα, προς τους υποδούλους Αδελφούς μας και προς την ανθρωπότητα επιβάλλουσιν εις το Κράτος, μετά την αποτυχίαν των ειρηνικών προσπαθειών του, προς επίτευξιν και εξασφάλισιν των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των υπό τον Τουρκικόν ζυγόν Χριστιανών, όπως διά των όπλων θέση τέρμα εις την δυστυχίαν, την οποίαν ούτοι υφίστανται από τόσων αιώνων.

[1] Εφ. *Σκριπ* αρ. 6.192 (6 Οκτωβρίου 1912) σ. 3.

[2] Στέφανος Ι. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους, 1909-1936*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1981, σ. 414.

Αριστερά, ο βασιλιάς της Σερβίας Πέτρος Α΄ και, δεξιά, ο Βούλγαρος βασιλιάς Φερδινάνδος Α΄

Οκτώβριος 1912, ανάπαυλα έξω από την Κοζάνη (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

Η Ελλάς πάνοπλος μετά των συμμάχων αυτής, εμπνεομένων υπό των αυτών αισθημάτων και συνδεομένων διά κοινών υποχρεώσεων, αναλαμβάνει τον ιερόν αγώνα του δικαίου και της Ελευθερίας των καταδυναστευομένων λαών της Ανατολής.

Ο κατά ξηράν και θάλασσαν στρατός Ημών εν πλήρει συναισθήσει του καθήκοντος αυτού προς το Έθνος και την Χριστιανωσύνην, μνήμων των Εθνικών αυτού παραδόσεων και υπερήφανος διά την ηθικήν αυτού υπεροχήν και αξίαν, αποδύεται μετά πίστεως εις τον αγώνα όπως διά του τιμίου αυτού αίματος αποδώση την Ελευθερίαν εις τους τυραννουμένους.[3]

Ανθρωπισμός, απελευθέρωση, χριστιανική αλληλεγγύη είναι οι τρεις λέξεις που συνυφαίνουν το ιδεολογικό ρηματικό πλέγμα της βαλκανικής εκστρατείας. Οι έννοιες «αισθήματα ανθρωπισμού», «αισθήματα Χριστιανισμού», «αισθήματα καθήκοντος ιερού, όπως έλθωμεν εις βοήθειαν των Χριστιανικών πληθυσμών της Τουρκίας» και «αγών κατά της Ημισελήνου» επέχουν κεντρική θέση και στα πολεμικά διαγγέλματα των υπολοίπων εστεμμένων αρχόντων της Βαλκανικής (της Βουλγαρίας Φερδινάνδου Α΄, της Σερβίας Πέτρου Α΄ και του Μαυροβουνίου Νικολάου Α΄).[4]

Η θέαση των Βαλκανικών Πολέμων ως θρησκευτικών πολέμων καθώς και ως αγώνα μεταξύ του ευρωπαϊκού πολιτισμού και της ασιατικής βαρβαρότητας διατρέχει, με κυρίαρχο τρόπο, τις επίσημες δηλώσεις, τα πρωτοσέλιδα του Τύπου και τα ιδιωτικά κείμενα της εποχής. Χαρακτηριστικά, η α΄ στροφή από το στιχούργημα «Βαλκανική Συμμαχία», που συνέθεσε (στις 22 Σεπτεμβρίου 1912) ο ποιητής Γεώργιος Σουρής (1853-1919), όπου μιλά για σταυροφορία:

Σμίγουν τις κορώνες των Ρηγάδες σταυροφόροι
και μέσα στην Ανατολή
Ροδίζει και φωτοβολεί
Μια λευκοφόρα κόρη[5]

Την επομένη της κήρυξης του πολέμου, το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Σκριπ* ανέγραφε:

Ο πόλεμος εκηρύχθη. Ο Σταυρός και η ημισέληνος ορθούνται ιν' αντιμετωπισθώσιν. Η νίκη ανήκει εις τον ισχυρόν. Και ο ισχυρός είνε ο Σταυρός. Παρήλθε πλέον η εποχή καθ' ην εβασίλευε το σκότος της νυκτός και η φωτίζουσα αυτό βασίλισσα του εγκλήματος και των οργίων. Ο Ήλιος της ελευθερίας και του Πολιτισμού δεν ανέχονται πλέον τους βρυκόλακας αυτού του παρελθόντος. Τα αστράπτοντα όπλα των χριστιανικών Κρατών του Αίμου και οι παρατεταγμένοι γενναίοι στρατοί των είνε έτοιμοι όπως το αποδείξωσι τάχιστα. Τετέλεσται! Δεν δύναται πλέον να έχη θέσιν μεταξύ των πεπολιτι-

[3] Εφ. *Σκριπ* αρ. 6.192 (6 Οκτωβρίου 1912) σ. 3.

[4] Εφ. *Σκριπ* αρ. 6.193 (7 Οκτωβρίου 1912) σ. 4. Α.Ν.Κ. (λοχαγός Α. Κατσαράκης), «Βαλκανικοί πόλεμοι», *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Β΄ (*Αλαρκόν-Γωνιόμετρον*), Αθήναι 1928, σσ. 310-311.

[5] Γεώργιος Χ. Σουρής, *Τα άπαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, τόμ. Ε΄, Αθήναι 1966, σσ. 555-556.

σμένων ο Βάρβαρος, μεταξύ των Χριστιανών ο Τούρκος, μεταξύ των Ευρωπαίων ο Ασιάτης, μεταξύ των ανθρώπων το αιμοβόρον θηρίον της ερήμου.

Έλληνες στρατιώται! Ενθυμηθήτε ότι είσθε προ παντός στρατιώται του Χριστού! [...] Ενθυμηθήτε το σχοινί του Πατριάρχου! [...] Ήλθε τέλος πάντων η αγία ημέρα της εκδικήσεως! Ήλθεν η ημέρα να δοξασθή και πάλιν η Ελλάς μας! Ήλθεν η ημέρα να εκπλύνωμεν το αίσχος του 1897! Ήλθεν η ημέρα να μεγαλυνθή η ωραία Πατρίς μας και ανακτώσα δυνάμεις ίνα προχωρήση εις την εκπλήρωσιν της μεγάλης εκπολιτιστικής αποστολής της![6]

Η «προσλαλιά» του υπουργού των Ναυτικών Νικολάου Στράτου προς τα πληρώματα του Στόλου του Αιγαίου (5 Οκτωβρίου 1912) αναπαρήγαγε αυτό το σταυροφορικό ιδεολογικό σχήμα:

Τέσσαρα Ορθόδοξα Κράτη, μικρά καθ' έκαστον λόγω πληθυσμού, μεγάλα εν τη ενώσει των και εν τω ιερώ αγώνι ον ανέλαβον, χωρούσι σήμερον κατά του αλλοδόξου κατακτητού, ως σταυροφόροι της ελευθερίας και του πολιτισμού.

Ο κατά τα Σύνορα παρατεταγμένος Ελληνικός στρατός προβαίνων ελευθερωτής Χριστιανών και ομοφύλων, έχει συναγωνιστάς τας κραταιάς κατά ξηράν δυνάμεις της Βουλγαρίας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου.[7]

Η ίδια πρόσληψη των Βαλκανικών Πολέμων ενυπάρχει και στη στρατιωτική μνήμη. Ο στρατηγός ε.α. Νικόλαος Κλαδάς (1871-1944) σημειώνει στο *Λεξικόν Ελευθερουδάκη*: «Τα βαθύτερα και ριζικά αίτια του κατά της Τουρκίας πολέμου ήσαν το φυλετικόν και θρησκευτικόν μίσος των Χριστιανών κατά των Τούρκων, εξ ου οι μακραίωνοι αγώνες του Σταυρού κατά της Ημισελήνου».[8] Ο σταυροφορικός χαρακτήρας του πολέμου γίνεται περισσότερο κατανοητός, αν αντιληφθούμε ότι δεν απευθυνόταν αποκλειστικά και μόνον στο θρησκευτικό συναίσθημα των μαχητών, αλλά και στο ρεαλιστικό γεγονός ότι οι Βαλκάνιοι πολεμιστές καλούνταν να απελευθερώσουν ένα μιλλέτ, το οποίο δεν είχε ακόμη διασπαστεί πλήρως και καθολικά σε εθνικές κοινότητες, αλλά οι κοσμικές συνειδήσεις του (κυρίως όσον αφορά σε μεγάλες ομάδες του αγροτικού πληθυσμού και όχι μόνον) παρέμεναν ακόμη, σε μεγάλο βαθμό, ρευστές και ευμετάβλητες —η διεθνής

Πανηγυρισμός για την ένωση της Σάμου με την Ελλάδα

συζήτηση για εθνικές μειονότητες ξεκινά μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, στο τραπέζι των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων των Παρισίων (από το 1919 και εξής).[9] Οι εθνικές και θρησκευτικές/εκκλησιαστικές ταυτότητες ήταν ακόμη στενώτατα συνδεδεμένες (πατριαρχικοί, εξαρχικοί κ.λπ.).

Η ανθρωπιστική αρχή αποτελούσε θεμελιώδες αξίωμα για τη νομιμοποίηση πολεμικών επεμβάσεων, ιδίως ξένων Δυνάμεων, στη νεώτερη εποχή από το Ναυαρίνο (1827) και εξής.[10] Η ιδέα της εθνικής ελευθερίας ήταν ο κινητήριος ιδεολογικός μοχλός πίσω από όλες τις εθνικοαπελευθερωτικές επαναστάσεις της Νοτιοανατολικής Ευρώπης από το 1804 και εντεύθεν

[6] Εφ. *Σκριπ* αρ. 6.191 (5 Οκτωβρίου 1912) σ. 1.

[7] Εφ. *Σκριπ* αρ. 6.192 (6 Οκτωβρίου 1912) σ. 2.

[8] Ν. Κλ., «Βαλκανικοί πόλεμοι», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, τόμ. Β΄ (Αν-Βαρώ), Αθήναι [1963], σ. 865. Κατά το 1912-13 ο Νικόλαος Κλαδός υπηρέτησε ως λοχαγός του πυροβολικού στην V Μεραρχία (*Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Δ΄, Αθήναι 1929, σ. 149).

[9] József Galántai, *Trianon and the Protection of Minorities*, New Jersey 1992, σσ. ix-x, 21, 88.

[10] Patrick Thornberry, *International Law and the Rights of Minorities*, Οξφόρδη 1991, σσ. 33-34.

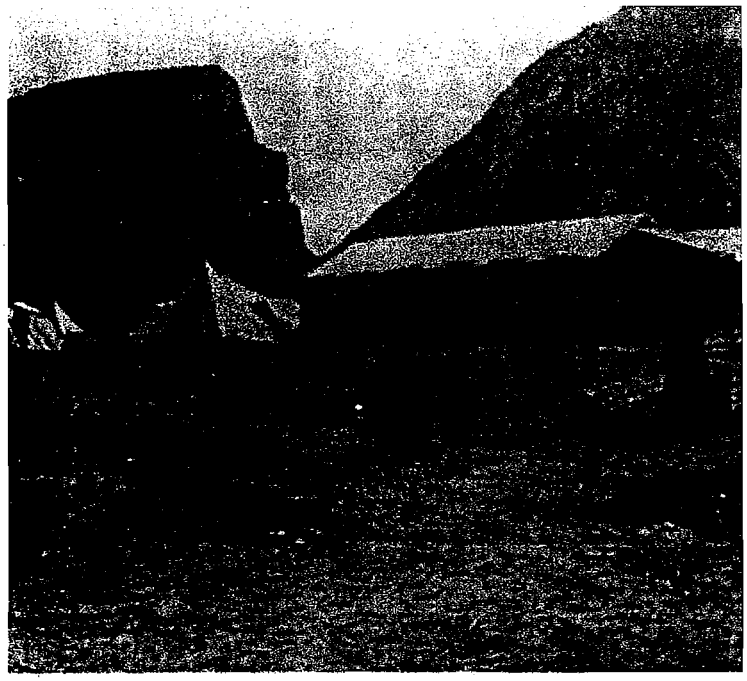

Χάνι Εμίν Αγά. Νοσοκομείο εκστρατείας, Φεβρουάριος 1913 (Πολεμικό Μουσείο)

(των Σέρβων, των Ελλήνων, των Βουλγάρων το 1876 κ.λπ.).[11] Τέλος, η έννοια του θρησκευτικού πολέμου, του χριστιανικού κόσμου εναντίον του Ισλάμ, ήταν αυτή που ενέτασσε σαφέστερα τους Βαλκανικούς Πολέμους στο κάδρο του Ανατολικού Ζητήματος. Η αντίληψη αυτή διακρίνει και τους Ευρωπαίους παρατηρητές της εποχής. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του φιλέλληνα Γάλλου ιστορικού Εδουάρδου Ντριώ (Édouard Driault) το 1898:

> Η αποχώρησις του ισλαμισμού από της Ευρώπης και της Ασίας εντεύθεν και εκείθεν του Βοσπόρου και του Ελλησπόντου εγέννησε το Ανατολικόν ζήτημα. Η ιστορία αυτού είνε ταυτόν ειπείν η ιστορία της προόδου των γεπονικών εθνών επί ζημία των μουσουλμανικών λαών.

Ο ΝΤΡΙΩ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΕΙ ΤΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ ΤΟΥ 1912-13 ΩΣ «ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟ ΑΙΩΝΑ», ΟΠΟΥ «ΟΛΟΙ ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ [ΕΥΡΕΘΗΣΑΝ] ΕΠΙ ΠΟΔΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΣΟΥΛΤΑΝΟΥ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ».

> Ενέχει ως εκ τούτου και χαρακτήρα θρησκευτικόν. Ο θρίαμβος Μωάμεθ του Β΄ και Σουλεϊμάν του μεγαλοπρεπούς εν καθαρώς χριστιανική γη, ήτο ο θρίαμβος της Ημισελήνου κατά του Σταυρού. Ο Μωάμεθ ο Β΄ απήλειψεν από των τοιχών της Αγίας Σοφίας τας χριστιανικάς εικόνας· ο Σουλεϊμάν έπηξε την πρασίνην σημαίαν του Μωάμεθ επί των τειχών του Βελιγραδίου και έφερεν αυτήν μέχρι των τειχών της Βιέννης, εδίωξε δ' εκ Ρόδου τους ιππότας του αγίου Ιωάννου της Ιερουσαλήμ, τους τελευταίους των Σταυροφόρων. Επί των ημερών ημών αι νίκαι των Ρώσσων κατά των Τούρκων, και η ανάστασις των χριστιανικών Κρατών εν τη χερσονήσω του Αίμου, είνε η ανταπόδοσις, η αντεκδίκησις του Σταυρού κατά της Ημισελήνου, παντα-χού δε εις το Τουρκεστάν, προς νότον του Καυκάσου, παρά τον Δούναβιν, εις το Αιγαίον, εις την Συρίαν, παρά τον Νείλον, προς την Ινδικήν οι χριστιανικοί λαοί απωθούσι την σημαίαν του Προφήτου. Γιγαντιαία αληθώς η τοιαύτη σταυροφορία, απέναντι της οποίας αι κατά τον μεσαίωνα ενεργηθείσαι φαίνονται παιδιαί.[12]

Γράφοντας το 1930, ο Ντριώ προσδιορίζει τους πολέμους του 1912-13 ως «Σταυροφορία κατά τον εικοστό αιώνα», όπου «όλοι οι Χριστιανοί των Βαλκανίων [ευρέθησαν] επί ποδός εναντίον του Σουλτάνου των Τούρκων».[13] Ανάλογη είναι η άποψη που διατυπώνουν και άλλοι επιφανείς ιστορικοί του Ανατολικού Ζητήματος, σύγχρονοι της ταραγμένης περιόδου του ευρωπαϊκού *fin-de-siècle*. Ο John A.R. Marriott συνδέει το θέμα της οθωμανικής ισχύος στην Ανατολή με την «προαιώνια πάλη ανάμεσα στις δυνάμεις του Ισλάμ και της Χριστιανοσύνης», με τις Σταυροφορίες του Μεσαίωνα και εν τέλει με «την κοσμική διαπάλη μεταξύ του Σταυρού και της Ημισελήνου».[14] Ο διάσημος Γάλλος ακαδημαϊκός (και πρώην υπουργός Εξωτερικών) Γαβριήλ Ανοτώ (1853-1944), σε μια από τις διπλωματικές μελέτες του το 1914, χαρακτηρίζει τους Βαλκανικούς Πολέμους ως «τη λύση του ιστορικού δράματος, όπου η σύγχρονη Ευρώπη αναζητούσε να ολοκληρωθεί μέσω της εξαφάνισης ούτινος ασιατικού είχε απομείνει εντός των κόλπων της».[15]

---

[11] André Gerolymatos, *Συγκρούσεις στα Βαλκάνια. Κατάκτηση, επανάσταση και αναδιανομή από την οθωμανική εποχή έως τον 21ο αιώνα*, μτφρ. Σοφία Σκουλικάρη, Αθήνα 2008, σσ. 239-242.

[12] Édouard Driault, *Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος*, μτφρ. Χαράλαμπος Άννινος, εν Αθήναις 1900 (ανατ. 2005), σσ. 22-23.

[13] Εδουάρδος Ντριώ, *Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος (θρύλος και ιστορία)*, Αθήναι 1930, σσ. 43-44. Τον διάχυτο σταυροφορικό χαρακτήρα των πολέμων αναπαράγει ιστοριογραφικά ο Νικόλαος Β. Βλάχος (*Ιστορία των Κρατών της Χερσονήσου του Αίμου 1908-1914*, τόμ. Α΄, εν Αθήνοις 1954, σσ. 467-468, 472).

[14] J.A.R. Marriott, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, Οξφόρδη ²1918, σ. 1.

[15] Gabriel Hanotaux, *La guerre des Balkans et l'Europe 1912-1913*, Παρίσι 1914, σ. i.

II. Νέες πραγματικότητες και προσδοκίες

Οι δύο Βαλκανικοί Πόλεμοι, πέραν της διασύνδεσής τους με το Ανατολικό Ζήτημα, επείχαν και μια άλλη κομβική θέση στο ευρωπαϊκό στερέωμα: έχουν (με επιστημονικούς όρους) θεμελιωθεί ως το πρελούδιο του Μεγάλου Πολέμου (1914-18). Ο ιστορικός Richard Hall αναδεικνύει τους δύο πολέμους στα Βαλκάνια ως την πρώτη ευρωπαϊκή σύρραξη στον 20ό αιώνα, η οποία εγκαινίασε μια εξαετή περίοδο συγκρούσεων στη γηραιά ήπειρο.[16] Ως κύριο συνδετικό κρίκο μεταξύ των δύο πολεμικών περιόδων (του 1912-13 και του 1914-18) μπορούμε να εντοπίσουμε την πρωτόγνωρη εμπειρία του σύγχρονου, «βιομηχανικού» πεδίου μάχης. Ο μαχητής των Βαλκανικών Πολέμων βίωσε από τους πρώτους την τρομακτική αίσθηση του «βιομηχανικού πολέμου», των όπλων, των τακτικών και των στρατηγικών του, δηλαδή του σφοδρού αγώνα πυροβολικού, του πολέμου των χαρακωμάτων, των συρματοπλεγμάτων, των φονικών πυρών των πολυβόλων, του «πολέμου φθοράς» προ οχυρωμένων τοποθεσιών· και έλαβε μια πρώτη, αμυδρή πικρή «γεύση» του «μαζικού θανάτου».[17] Προς επίρρωση τούτου, οι αθηναϊκές εφημερίδες γέμισαν με καταλόγους τραυματισθέντων και φονευθέντων αξιωματικών και οπλιτών από τα μέτωπα της Ηπείρου και της Μακεδονίας.[18] Ο λογοτέχνης Μπάμπης Άννινος (1852-1934), σε ιστορικό χρονογράφημά του, επισημαίνει: «αι απώλειαι ημών εις αίμα υπήρξαν μεγάλαι. [...] ο ημέτερος στρατός υπέστη θυσίας σκληράς».[19] Οι ελληνικές απώλειες κατά τους δύο πολέμους ξεπέρασαν όντως τους 40.000 άνδρες.[20] Οι Βαλκάνιοι πολεμιστές

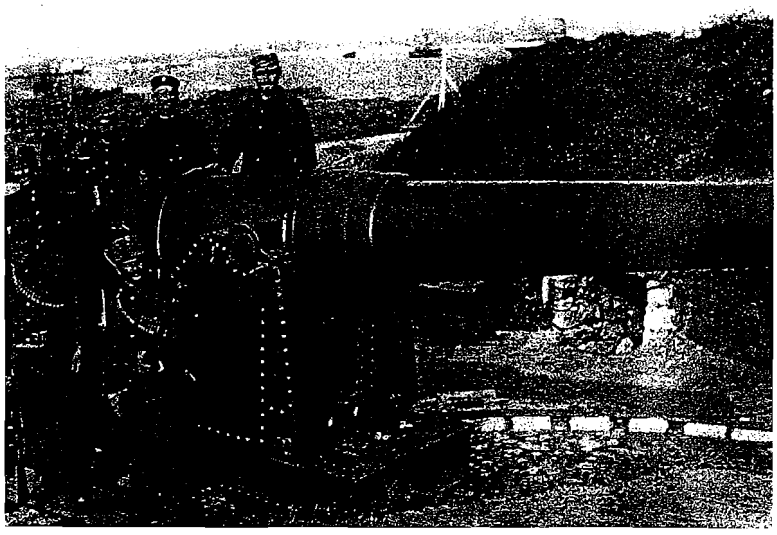

Από τα Λάφυρα Πρεβέζης (Φθινόπωρο 1912): Το μέγα τουρκικό τοπομαχικό. Η απελευθέρωση της Ηπείρου, *Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα 2002*

ήταν από τους πρώτους που «ανακάλυψαν» τις τρομακτικές απώλειες που ήταν εις θέσιν να προκαλέσει το ταχυβόλο πυροβολικό στις «ιαπωνικού» τύπου επιθέσεις του πεζικού διά της λόγχης. Επιπλέον, το «βάλτωμα» των επιχειρήσεων στην Τσατάλτζα και στο Μπιζάνι προμήνυε το αδιέξοδο του Δυτικού Μετώπου. Υπό αυτήν την οπτική, οι δύο πόλεμοι στα Βαλκάνια μπορούν κάλλιστα να θεωρη-

[16] Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2000, σσ. 130, 142-143.

[17] Για τις έννοιες του «βιομηχανικού πολέμου» και του «μαζικού θανάτου» βλ. George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press 1990, σ. 74. Stuart Robson, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος*, μτφρ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, Αθήνα 2009, σσ. 29-31.

[18] Λύντια Τρίχα, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι μέσα από προσωπικά ημερολόγια και ιδιωτικές αλληλογραφίες», στο: *Η Ελλάς των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, πρακτικά συμπασίου (Αθήνα 5-7 Απριλίου 1993), Αθήνα 1993, σ. 135. Βλ. ενδεικτικά εφ. *Σκριπ* αρ. 6.269 (22 Δεκεμβρίου 1912) σ. 2, αρ. 6.279 (3 Ιανουαρίου 1913) σ. 2, αρ. 6.287 (11 Ιανουαρίου 1913) σ. 2, αρ. 6.457 (26 Ιουνίου 1913) σ. 2, αρ. 6.459 (28 Ιουνίου 1913) σ. 2, αρ. 6.460 (29 Ιουνίου 1913) σ. 2, αρ. 6.461 (30 Ιουνίου 1913) σ. 2.

[19] Μπάμπης Άννινος, *1912: Νίκαι κατά βαρβάρων*, εν Αθήναις 1913, σ. 182.

[20] Συγκεκριμένα, οι νεκροί αξιωματικοί και οπλίτες ανήλθαν σε 8.225, οι τραυματίες σε 33.142, ενώ οι αγνοούμενοι σε 188. Βλ. Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Αθήνα 1987, σ. 265. Ξεχωριστή κατηγορία απωλειών αποτελούν οι 580 «παγόπληκτοι», θύματα των κακουχιών του πολέμου των χαρακωμάτων, ιδίως κατά την πολιορκία του Μπιζανίου (ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σσ. 172, 174, 265). Ο Ιωάννης Μεταξάς, στο προσωπικό του ημερολόγιο (επιμ. Χρ. Χρηστίδης, τόμ. Β΄, Αθήναι 1952, σ. 199), σημειώνει (Φιλιππιάς, 20 Ιανουαρίου 1913): «Το τι υπέφερεν ο στρατός εις την Ήπειρον δεν περιγράφεται». Ο Μπ. Άννινος (*ό.π.*, σ. 143) υπογραμμίζει: «Εις εκατοντάδας ικανάς ανέρχονται οι ένεκα των φοβερών τούτων κακουχιών παθόντες εκ κρυοπαγημάτων και ακρωτηριασθέντες κατόπιν δι' εγχειρήσεων, ή απολέσαντες και αυτήν την ζωήν εκ της ανεπτυχθείσης γαγγραίνης». Οι «παγόπληκτοι» του 1912-13 αποτελούν το προανάκρουσμα της εμφάνισης μιας νέας ευρείας κοινωνικής κατηγορίας στον Μεσοπόλεμο: των «αναπήρων πολέμου» (Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι», στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, τόμ. Α΄, μέρος 2, Αθήνα 2002, σ. 174).

Πάνω, επιστολικό δελτάριο του 1913. Η απελευθέρωση της Ηπείρου, *Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα 2002. Αριστερά, γραμματόσημο των ελληνικών ταχυδρομείων για την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης.*

Τραυματίες του ελληνοβουλγαρικού πολέμου μεταφερόμενοι στον Πειραιά διά του πλωτού νοσοκομείου Albania

θούν σαν η πρώτη φάση του Μεγάλου ευρωπαϊκού Πολέμου.[21] Ειδικότερα, όσον αφορά στην Ελλάδα, ο (σύγχρονος των εξελίξεων) δημοσιογράφος Γεώργιος Βεντήρης παρατηρεί ότι η χώρα του «είχε μεταμορφωθή εις απέραντον στρατιωτικόν συνεργείον».[22]

Ωστόσο, είναι απαραίτητο να σημειωθεί μία ουσιώδης διαφορά των Βαλκανικών Πολέμων από τον ευρωπαϊκό Μεγάλο Πόλεμο: οι αγριότητες εις βάρος αμάχων πληθυσμών από όλους τους εμπολέμους στρατούς, ωμότητες οι οποίες εντάσσονταν σε μια ευρύτερη πολιτική τάση για εκκαθάριση του θρησκευτικά και εθνοτικά/εθνικά «Άλλου» και την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας στα νεοκατακτηθέντα εδάφη. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι στιγματίστηκαν από την τάση οι άμαχοι πληθυσμοί να θεωρούνται ως πολεμικοί στόχοι από τις αντιμαχόμενες τακτικές και άτακτες δυνάμεις, κάτι το οποίο δεν είχε συμβεί σε ευρωπαϊκό έδαφος κατά τον προηγούμενο αιώνα.[23] Οι βιαιότητες αυτές έχουν αποτυπωθεί με αδρότητα στην έκθεση της διεθνούς διερευνητικής επιτροπής για τα αίτια των Βαλκανικών Πολέμων, που συστάθηκε και έδρασε υπό την αιγίδα του Ιδρύματος Carnegie για τη Διεθνή Ειρήνη.[24] Ενδεικτικά διαφωτιστική για το φαύλο κύκλο της «φυλετικής» βίας είναι η εξής σημείωση του Ιπποκράτη Δημ. Παπαβασιλείου (1868-1951), αξιωματικού του επιτελείου της ΙΙ Μεραρχίας, σε ιδιωτική επιστολή προς τη γυναίκα του δύο ημέρες μετά τη μάχη του Κιλκίς (23 Ιουνίου 1913): «Παντού όπου περνούμε συναντώμεν εικόνας ερημώσεως και δυστυχίας· οι Τούρκοι [εν. οι μουσουλμάνοι αγρότες της περιοχής], οι οποίοι υπέφεραν τα πάνδεινα φαίνεται από τους Βουλγάρους, αντεκδικούνται τώρα και τους καίουν τα χωριά και τα γεννήματα. Περιερχόμεθα διαρκώς

ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΣΤΙΓΜΑΤΙΣΤΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΣΗ ΟΙ ΑΜΑΧΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΝΑ ΘΕΩΡΟΥΝΤΑΙ ΩΣ ΠΟΛΕΜΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΝΤΙΜΑΧΟΜΕΝΕΣ ΤΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΤΑΚΤΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ, ΚΑΤΙ ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΔΕΝ ΕΙΧΕ ΣΥΜΒΕΙ ΣΕ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΕΔΑΦΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΑΙΩΝΑ.

[21] R. Hall, *ό.π.*, σσ. 130, 132-134.

[22] Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920: Ιστορική μελέτη*, τόμ. Α΄, Αθήναι 1931, σ. 103.

[23] R. Hall, *ό.π.*, σ. 136.

[24] Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Ουάσιγκτων 1914. Για τη διεξαγωγή της έρευνας βλ. Iakovos D. Mihailidis, «The Carnegie Commission in Macedonia, Summer 1913», http://www.macedonian-heritage.gr/Contributions/contr_Carnegie_1.html. Η διερευνητική επιτροπή διακρινόταν για τον έκδηλο φιλοβουλγαρισμό της, αλλά η έκθεσή της αποτελεί το μόνο σταθερό σημείο αναφοράς για τη μελέτη των τεχθέντων στα βαλκανικά πεδία των μαχών. Βλ. επίσης Γιώργος Μαργαρίτης, «Η εμπόλεμη Ελλάδα: Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Ουκρανία», στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τόμ. ΣΤ΄, Αθήνα 2003, σσ. 71-72.

Επιστολικό Δελτάριο του 1913. Η απελευθέρωση της Ηπείρου, *Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα 2002*

Η πριγκίπισσα Μαρία μεταφέρει προμήθειες στους τραυματίες. Η απελευθέρωση της Ηπείρου, *Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα 2002*

διά μέσου πυρπολουμένων χωρίων [...]».[25] Οι βαυνασότητες αυτές, που πηγή τους ήταν το εθνικιστικό μίσος, προαποτύπωσαν τη βίαιη μετάβαση από την πολυεθνική αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος.

Η κήρυξη του πολέμου έγινε, πάντως, δεκτή στην Ελλάδα και ευρύτερα στον ελληνισμό με έξαλλο ενθουσιασμό. Η εθνική έξαρση ήταν διάχυτη όχι μόνον στον Τύπο,[26] αλλά εκδηλώθηκε έμπρακτα με τη μαζική προσέλευση των επιστράτων καθώς και πολλών άλλων χιλιάδων εθελοντών από την Αμερική, την αγγλοκρατούμενη Κύπρο, τα παλοκρατούμενα Δωδεκάνησα, την Κρήτη, την Ήπειρο και τη Μακεδονία.[27] Ο Στράτης Μυριβήλης (1890-1969), 22χρονος τότε (1912) εθελοντής φοιτητής από την τουρκοκρατούμενη Μυτιλήνη, αποτυπώνει γλαφυρά τα ρίγη συγκίνησης, που διαπέρασαν τα ελληνικά νιάτα στο κάλεσμα του εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου:

> Δεκανιά χρονώ είμασταν, πρωτοετείς φοιτητές, σκλαβωμένη η πατρίδα μας, όταν τα τύμπανα βούηξαν σαν ορυμαγδός από αλλεπάλληλες βροντές που ολοένα πλησιάζουν, όταν οι σάλπιγγες σπάραξαν τον αέρα της Αττικής με χαλκένιες κραυγές και οι γαλάζιες σημαίες φούσκωναν και πλατάγιαζαν με κρόσσια [...] Είταν μια διέξοδο [sic] για τα νιάτα μας τούτος ο πόλεμος. Ο πρώτος μας πόλεμος. Ήρθε καταπάνω μας σαν ένας ποθητός κεραυνός. [...] Τόνε δεχτήκαμε με έξαλλη ευγνωμοσύνη. Τραγουδώντας και κλαίγοντας ριχτήκαμε στα ρούφουλά του.[28]

Επίσης, αξιοσημείωτοι ήταν οι πανελλήνιοι έρανοι προς το γραφείο του πρωθυπουργού· οι εισφορές, οι περισσότερες από ομογενείς του εξωτερικού, ξεπέρασαν τις 10.000.000 δραχμές.[29] Ιδιαίτερα σημαντικές ήταν και οι κοινωνικές διεργασίες που υποβοήθησε ο πόλεμος και δη στις έμφυλες σχέσεις. Δεκάδες γυναίκες της αθηναϊκής αστικής «αριστοκρατίας» υπηρέτησαν ως εθελόντριες στα «Νοσοκομεία» (εκστρα-

Θεσσαλονίκη 1912, το προσωπικό του νοσοκομείου Κυανούς Σταυρός υπό την προστασία της πριγκίπισσας Ελένης. Πρώτη από δεξιά η Αλεξάνδρα Μπενάκη, ο γιατρός Brus, η Νεγρεπόντη το γένος de Lesseps, η κόμισσα Αλεξάνδρα Λούντζη, ο αρχίατρος Αλιβιζάτος, η Ιουλία Βλαστού, η Αμαλία Βαλσαμάκη και η Παπαμόσχου (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

[25] Λύντια Τρίχα (εισαγωγή-επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο: Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Αθήνα 1993, σ. 318.
[26] Μάνος Χαριτάτος, «Ο Τύπος κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους», στο: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, ό.π.*, σσ. 405-406, 410.
[27] ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σσ. 16-17. Βλ. ειδικότερα για το ζήτημα της κινητοποίησης αυτής: Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι: Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Λευκωσία 1997.
[28] *Το κόκκινο βιβλίο*, εν Αθήναις 1953, σσ. 9-10, αναφέρεται στο: Έρη Σταυροπούλου, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι στην πεζογραφία του Στρατή Μυριβήλη», στο: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, ό.π.*, σσ. 361-362.
[29] Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, «Οι πανελλήνιοι έρανοι κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913», στο: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, ό.π.*, σσ. 431-432, 437-438.

Η πριγκίπισσα Ελένη νοσοκόμα σε κινητό νοσοκομείο στο σιδηροδρομικό σταθμό της Λάρισας (Αρχείο Ιδρύματος Ακτίου Νικόπολις Πρέβεζα)

Επίσκεψη της βασίλισσας Όλγας σε κινητό νοσοκομείο στο σιδηροδρομικό σταθμό της Λάρισας (Αρχείο Ιδρύματος Ακτίου Νικόπολις Πρέβεζα)

τείας) της βασίλισσας Όλγας και των πριγκιπισσών Σοφίας, Αλίκης, Ελένης και Μαρίας. Δεν ήταν λίγες οι «γαλαζοαίματες» Κυρίες που «περιεβλήθησαν την βλούζαν της Αδελφής» στα νοσοκομειακά τρένα του λαρισαϊκού σιδηροδρόμου. Επ' αυτού ξεχώρισε ο «Κυανούς Σταυρός» των Αδελφών του Αγίου Γερασίμου, ο οποίος συνεστήθη «εκ κυανοαίμων Αθηδών» τον Σεπτέμβριο του 1912 και περιέθαλψε «πλέον των 800 τραυματιών». Τα «φαεινά σημεία της γυναικείας κατά τον πόλεμον δράσεως», που συνιστούσε έξοδο από τα του οίκου και δυναμική είσοδο στη δημόσια σφαίρα, περιελάμβαναν επίσης την περίθαλψη οικογενειών επιστράτων, την επίβλεψη συσσιτίων των απόρων οικογενειών των εφέδρων, τη διανομή ενδυμάτων, υποδημάτων, στρωμάτων και κλινοσκεπασμάτων στις τελευταίες, καθώς και «αφηδείς» δαπάνες «εκ του ιδίου βαλαντίου» τους για τη φροντίδα ασθενών και τραυματιών του πολέμου. Στον μακροσκελή αυτό κατάλογο συγκαταλέγονται ονόματα όπως αυτά της Αικατερίνης Γρηγ. Ζλατάνου, της Βιργινίας Εμμ. Μπενάκη, της Μελπομένης Κ. Αυγερινού, της Ν. Σλήμαν, της Αμαλίας Α. Βαλσαμάκη, της Ελένης Κ. Πάλλη και πολλών άλλων.[30] Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στο σωματείο των αδελφών νοσοκόμων «Κίτρινος Σταυρός», τα μέλη του οποίου εργάστηκαν πυρετωδώς στο Β΄ και στο Ε΄ Στρατιωτικό Νοσοκομείο των Αθηνών. Ο πρόεδρος (ο γυναικολόγος μαιευτήρας Μιχαήλ Γ. Καΐρης) και «αι κορυφαίαι» αδελφές του σωματείου αυτού, το οποίο ιδρύθηκε «άμα τη ενάρξει της επιστρατεύσεως», εμφορούνταν τόσο «υπό πατριωτικών αισθημάτων» όσο και «υπό σοσιαλιστικών ιδεών». Εξ ου, η συμμετοχή στον «Κίτρινον Σταυρόν» δεν περιοριζόταν σε «κυανόαιμες», αλλά το αδελφάτο ήταν ανοικτό και σε κοινές θνητές, με το εξής ρητό σκεπτικό: «επειδή πάσαι έχομεν τα αυτά δικαιώματα επί της Πατρίδος, δεν δυνάμεθα δε να είπωμεν εις τέκνον αυτής μην την αγαπάς και μην εργάζεσαι ευγενώς διά την Πατρίδα σου, διότι είσαι πτωχόν, ή δεν ρέει αίμα αριστοκρατικόν εις τας φλέβας σου – διά τούτο εις τον ανοιχθέντα κατάλογον εδέχθημεν ευχαρίστως κυανοαίμους και μη, και υπό την λευκήν βλούζαν της αδελφής είμεθα όλαι εξ ίσου, όπως εξ ίσου είμεθα, όταν εναγκαλισθή ημάς η γη και φανώσι γυμνά τα οστά ημών».[31] Η ενεργός πατριωτική δράση κατά τους δύο πολέμους έγινε, λοιπόν, πρόσφορο όχημα προώθησης πρακτικών κηρυγμάτων για διεύρυνση της κοινωνικής ισότητας και για εκδημοκρατισμό της κοινωνίας.

Για τους Έλληνες του «ελεύθερου βασιλείου» και ευρύτερα για τον ελληνισμό οι Βαλκανικοί Πόλεμοι σήμαιναν κάτι ειδικότερο και συγκλονιστικότερο: τη δημιουργία μιας Νέας και Μεγάλης Ελλάδος. Η «Νέα Ελλάς», που ανέτειλε το 1912-13, συνιστούσε ένα κολοσσιαίο χρονικό ορόσημο

[30] Ελένη Ν.Α. Κομνηνού, *Το βάλσαμον του στρατιώτου: Αναμνηστικόν εικανογραφημένον λεύκωμα 1913*, Αθήναι [1913], σσ. 7, 60, 62, 65-70, 80-81, 119-121.

[31] Ό.π., σσ. 127-130. Για την εξέλιξη των έμφυλων σχέσεων τον 19ο αιώνα βλ. γενικότερα Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα ²1996.

Οι νοσοκόμες Μάτσα, Δώρα και Σοφία Δελπγιώργη. Θ. Φλωρά-Καραβία, Εντυπώσεις από τον Πόλεμο 1912-1913

Η Όλγα Παπαδάκη σε στρατιωτικό νοσοκομείο. Θ. Φλωρά-Καραβία, Εντυπώσεις από τον Πόλεμο 1912-1913

στη νεότερη ελληνική ιστορία και το κατώφλι μιας νέας εποχής. Κατ' αρχήν, η Ελλάδα ξέπλυνε το άγος της ταπεινωτικής ήττας του 1897. Ενδεικτικό είναι το προαναφερθέν πρωτοσέλιδο της *Σκριπ* στις 5 Οκτωβρίου 1912, που έφερε ηηχυαίο υπότιτλο: «Έλληνες Στρατιώται! Ήλθεν η Ημέρα της Εκδικήσεως!».[32] Κατά δεύτερον (και ουσιαστικώτερον), η «Νέα Ελλάς» του 1913 είχε διπλάσια γεωγραφική έκταση (από 63.211 τ.χλμ. το 1897 έφτασε στα 121.794 τ.χλμ. το 1913) και σχεδόν διπλάσιο πληθυσμό (από 2.631.952 κατοίκους αυξήθηκε στους 4.832.167 το 1913) σε σχέση με την Παλαιά.[33] Η διάκριση «Παλαιαί»-«Νέαι Χώραι» θα αποτελούσε εφεξής συρμό στον δημόσιο ελληνικό λόγο. Η (ασαφής) «Μεγάλη Ιδέα» είχε μερικώς εκπληρωθεί. Ο Ντριώ επισημαίνει: «Από της Ηπείρου μέχρι της Κρήτης, διά της Μακεδονίας και των Νήσων του Αιγαίου ετεντώθη το θαυμαστόν ελατήριον της Μεγάλης Ιδέας, το οποίον συνεκρατείτο δέσμιον από ενός περίπου αιώνος».[34] Περιττό να αναφέρουμε ότι οι νέες επαρχίες, που προσαρτήθηκαν στον ελληνικό εθνικό κορμό, δεν μετέβαλαν μόνον τη γεωγραφία, αλλά και τη δημογραφία, την εθνολογική σύνθεση (με την προσθήκη συμπαγών αλλογενών μειονοτικών πληθυσμών), τον οικονομικό αλλά και τον εκλογικό χάρτη της χώρας, και θα χρειάζονταν πάνω από δύο δεκαετίες για την πλήρη ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Η πολυεπίπεδη διαίρεση μεταξύ Παλαιάς και Νέας Ελλάδος, η οποία διαφάνηκε περίτρανα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού (1915-17), επρόκειτο να σφραγίσει τον ελλαδικό ελληνισμό μέχρι την επαύριο του Εμφυλίου Πολέμου (1946-49). Τα διαφορετικά συμφέροντα, οι κοινωνικές, εθνολογικές, οικονομικές κ.ά. διαφορές που διέκριναν τις παλαιές από τις νέες επαρχίες του ελληνικού κράτους και οι οποίες οξύνθηκαν με την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων, δεν ήταν ακόμη ορατές το 1912-13 – άλλωστε, κάτι τέτοιο ήταν αδύνατον να διαφανεί τότε. Αυτό που προείχε ήταν οι απρόσμενες και μεγαλειώδεις πολεμικές επιτυχίες του ελληνικού Στρατού και Ναυτικού, η απελευθέρωση συμπαγών ομογενών πληθυσμών και η πολλαπλή μεγέθυνση της ελληνικής επικράτειας. Η *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια* (1928) κάμει τον εξής, με στρατιωτική λιτότητα, απολογισμό: «Διά των δύο νικηφόρων κατά της Τουρκίας και Βουλγαρίας πολέμων προσήρτησεν η Ελλάς επαρχίας της Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου και νήσων και απέδωσεν την ελευθερίαν εις χιλιάδας Ελλήνων».[35] Ο Ν. Κλαδάς προέβη, αυτόνομα από την πλευρά του, σε μια ποιοτική αποτίμηση: «Ο μικρός ελληνικός στρατός του 1912-1913 επετέλεσεν έργον γιγά-

ΟΙ ΝΕΕΣ ΕΠΑΡΧΙΕΣ, ΠΟΥ ΠΡΟΣΑΡΤΗΘΗΚΑΝ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΘΝΙΚΟ ΚΟΡΜΟ, ΔΕΝ ΜΕΤΕΒΑΛΑΝ ΜΟΝΟΝ ΤΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ, ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ, ΤΗΝ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ, ΤΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΚΛΟΓΙΚΟ ΧΑΡΤΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ.

[32] Εφ. *Σκριπ* αρ. 6.191 (5 Οκτωβρίου 1912) σ. 1.
[33] *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι΄ (*Ελλάς*), Αθήναι [1964], σ. 576.
[34] Ε. Ντριώ, *Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος, ό.π.*, σ. 45. Helen Gardikas-Katsiadakis, *Greece and the Balkan Imbroglio: Greek Foreign Policy, 1912-1913*, Αθήνα 1995, σ. 270, όπου μάλιστα η αύξηση της έκτασης και του πληθυσμού ποσοστικοποιείται (90% και 80% αντίστοιχα).
[35] Α. Κατσαράκης, *ό.π.*, σ. 315.

ντιον. [...] Κατόπιν των νικών τούτων του ελληνικού στρατού, η Ελλάς μετέφερε τα σύνορά της σταθερώς και εμπραγμάτως, από του Αράχθου, της Μελούνας και του κάτω Ολύμπου, επί της οροσειράς του Γράμμου, της λίμνης Πρέσπας, της οροσειράς Μπέλεσι και του ποταμού Νέστου».[36]

Η πρόσληψη του Νέας και Μεγάλης Ελλάδος απέκτησε σύντομα και οικονομικό περιεχόμενο· το σχετικό στίγμα αυτών των προσδοκιών (και πιο συγκεκριμένα της υλικής ευημερίας) δίνει ο Μπ. Άννινος:

> Χώραι εύφοροι εκτεταμέναι, φέρουσαι ως προίκα τον φυσικόν των πλούτον, παραδίδονται εις την ειρηνικήν των ανάπτυξιν διά της εργασίας υπό την αιγίδα των νόμων και την εγγύησιν της ισοπολιτείας. Πληθυσμοί δε γνησίως ελληνικοί, όχι κεκυφότες πλέον υπό τον πολυστένακτον ζυγόν, αλλ' ακμαίοι και εύρωστοι εν τη συνειδήσει του εθνισμού των, [...] προσέρχονται σφριγόντες διά να μεταγγίσουν νέον αίμα εις τον εθνικόν οργανισμόν, να συνεργασθούν γενναίως μεθ' ημών εις τα παντοία στάδια της δράσεως και να συντελέσουν εις την υλικήν ευημερίαν, εις την ισχύν και το μεγαλείον της κοινής πατρίδος.[37]

ΤΟ 1912 ΞΑΝΑΖΩΝΤΑΝΕΥΣΕ ΤΟ ΜΕΣΣΙΑΝΙΚΟ ΟΡΑΜΑ ΤΟΥ «ΜΑΡΜΑΡΩΜΕΝΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ» ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΚΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ.

Λίγες ημέρες μετά την υπογραφή της ειρήνης του Βουκουρεστίου, ο Σουρής χαιρετίζει τη «νέα πατρίδα μεγάλη», τη «νέα Πατρίδα της δόξης, που σε νέα ζωή θα μας σπρώξεις». Για τον δημοφιλή ποιητή, η «Ειρήνη» προβάλλει «μ' αμπελώνας και στάχεις χρυσούς [...] και τροπαίων λαμπρών κολοσσούς».[38]

Η (δικαιολογημένη) αυτή ευφορία αποτυπώνεται, λοιπόν, τόσο στα θεσμικά όσο και στα ιδιωτικά κείμενα της εποχής. Το 1912 ξαναζωντάνευσε το μεσσιανικό όραμα του «μαρμαρωμένου βασιλιά» και της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης. Χαρακτηριστικό του πανηγυρικού πνεύματος που διακατείχε τους Έλληνες πολίτες είναι το τηλεγράφημα που απέστειλε στον «Αρχιστράτηγον του Ελληνικού Στρατού την Α.Β.Υ. τον Διάδοχον Κωνσταντίνον» το προσωπικό της Τραπέζης Αθηνών (29 Οκτωβρίου 1912):

> Το προσωπικόν της Τραπέζης Αθηνών υποβάλλει ευλαβώς εις τον ένδοξον και πρωϊκόν στρατηλάτην του γενναίου εθνικού στρατού την ευγνωμοσύνην αυτού επί τη μετά πέντε όλους αιώνας αποδόσει της ελευθερίας εις τους αδελφούς Μακεδόνας.
>
> Ο Μαρμαρωμένος Βασιλιάς ανέζησεν εν τω προσώπω Σου και διά της νικηφόρου σπάθης σου αι ελπίδες και τα όνειρα του Γένους πραγματοποιούνται. Από πάσης γωνίας Γης, όπου πάλλει και μία καν ελληνική καρδία, μία αναπέμπεται προς τον Ύψιστον διάπυρος ευχή. Να μακροημερεύη συνεχίζων τα ένδοξα αυτού τρόπαια «Κωνσταντίνος ο Ελευθερωτής».[39]

Σε πολλές περιπτώσεις ορισμένοι ενθουσιώδεις ιδιώτες έφτασαν να μιλούν δημόσια για αυτοκρατορία, όπως ο δημοσιογράφος και πολιτευτής Γ. Σιβιτανίδης, σε συγχαρητήριο τηλεγράφημά του προς τον αρχιστράτηγο διάδοχο: «Από του βάθους της Ελληνικής ψυχής μου διάπυρα συγχαρητήρια προς τον δαφνοστεφή Στρατηλάτην, τον μέγα θεμελιωτήν της Νέας Ελληνικής Αυτοκρατορίας».[40]

Το μεγαλόπνοο αυτό όραμα της Νέας Μεγάλης Ελλάδος συμπύκνωνε ένα εμπνευσμένο ιστορικό διάγγελμα του βασιλιά Κωνσταντίνου «προς τον στρατόν και τον στόλον», που εκδόθηκε κατά τη λήξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου (εν Λιβουνόβω 26 Ιουλίου 1913):

> [...] Το αίμα σας, οι κόποι σας, η ανδρεία σας και η καρτερία σας έκαμαν την Πατρίδα μας μεγάλην, όχι δε μόνον μεγάλην, αλλά και τετιμημένην και σεβαστήν και ένδοξον εις όλον τον κόσμον. [...] είμαι βέβαιος ότι εις την καρδίαν εκάστου προέχει ως αρίστη αμοιβή το συναίσθημα ότι έκαμε την Ελλάδα μεγάλην. Αλλά το έργον μας δεν ετελείωσε. Πρέπει η Ελλάς να γίνη ισχυρά, ισχυροτάτη. [...] να μεταφέρητε και να μεταδώσητε την άκαμπτον απόφασιν όλων μας να κάμωμεν Ελλάδα πολεμικώς ισχυροτάτην, σεβαστήν εις τους φίλους της και τρομεράν εις τους εχθρούς της.[41]

---

[36] Ν.Θ. Κλαδάς, «Βαλκανικοί πόλεμοι», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΣΤ΄ *(Ασύρματος-Βελτίων)*, Αθήναι 1928, σ. 570.
[37] Μπ. Άννινος, *ό.π.*, σ. 182.
[38] Γ. Σουρής, *Τα άπαντα*, *ό.π.*, τόμ. Ε΄, σ. 564 (ωδή «Ειρήνη»).
[39] Εφ. *Σκριπ* αρ. 6.216 (30 Οκτωβρίου 1912) σ. 4.
[40] Εφ. *Σκριπ* αρ. 6.235 (18 Νοεμβρίου 1912) σ. 5.
[41] Ε. Ντριώ, *Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος*, *ό.π.*, σσ. 54-55. Σπυρίδων Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, τόμ. Γ΄ *(Η Μεγάλη Εξόρμησις 1910-1922)*, Αθήναι [1968], σ. 369.

Οκτώβριος 1912, προετοιμασία για την επόμενη μάχη
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

Το διάγγελμα αυτό του βασιλιά των Ελλήνων συμπύκνωνε, πέρα από την πρόδηλη εδαφική μεγέθυνση του βασιλείου του, το όραμά του για ανύψωση της Ελλάδας σε ένα διεθνές επίπεδο ανώτερο από εκείνο που είχε υποσχεθεί το 1863 ο πατέρας του Γεώργιος Α΄ (να καταστήσει τη χώρα «πρότυπον Βασιλείου εν τη Ανατολή»[42]), και να την αναβιβάσει σε περιφερειακή Δύναμη της [Εγγύς] «Ανατολής». Το ιδεώδες αυτό, μιας Ελλάδας «πολεμικώς ισχυροτάτης, σεβαστής εις τους φίλους της και τρομεράς εις τους εχθρούς της», ξεπήδησε από τις φλόγες των Βαλκανικών Πολέμων και συνόδευσε τον ελληνισμό για μία ολόκληρη δεκαετία (έως το 1922). Ο αντιστράτηγος Παναγιώτης Δαγκλής, αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, σε επιστολή του προς τον βασιλιά την επομένη του διαγγέλματος, του διατύπωσε τα «ειλικρινή συγχαρητήρια» του «διά την ευτυχή αποπεράτωσιν ενδόξου πολέμου, όστις υπό την μεγαλοφυά ηγεσίαν» της Αυτού Μεγαλειότητος «ελάμπρυνε τα ελληνικά όπλα και κατέστησε μεγάλο και υπερήφανο το Κράτος της».[43]

Η θερμή απήχηση αυτού του πολιτικού μηνύματος στις καρδιές των Ελλήνων διαπιστώνεται από τεκμήρια της εποχής. Γράφει, για παράδειγμα, ο Κωνσταντίνος Τιμ. Βάσσος (υιός του θρυλικού Τιμολέοντος, ο οποίος υπηρέτησε το

Ο αντιστράτηγος Παναγιώτης Δαγκλής, σκίτσο της Θ. Φλωρά-Καραβία

1912-13 στο επιτελείο της Ι Μεραρχίας) στο πολεμικό ημερολόγιό του:

> *26 Ιουλίου:* [...] Ωραίαν εντύπωσιν προξένησεν εις όλους το σήμερον ελθόν διάγγελμα του βασιλέως προς τον στρατόν και τον στόλον δι' ού ανηγγέλετο το τέρμα του πολέμου και τα όρια της Νέας Ελλάδος. Την 5ην μ.μ. ανεγνώσθη το διάγγελμα τούτο εις τους στρατιώτας κατά συντάγματα ανδρών παρουσιαζό-

[42] Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπον Βασίλειον» και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 163.

[43] Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επιμ.), *Στρατηγού Π.Γ. Δαγκλή αναμνήσεις-έγγραφα-το αρχείον του*, τόμ. Β΄, Αθήναι 1965, σ. 57 (Ιωάννινα 27 Ιουλίου 1913).

ντων τα όπλα με ανεπτυγμένην την σημαίαν. Ομολογώ ότι είναι ίσως η συγκινητικωτέρα στιγμή του βίου μου. Ρίγη ενθουσιασμού διατρέχουν τα σώματα όλων μας. Οι στρατιώται ζητωκραυγάζουν υπέρ του Βασιλέως και της μεγάλης πλέον Πατρίδος μας, ως την αποκαλούσι. Κατά την μεγάλην αυτήν στιγμήν δεν διαφεύγουν της μνήμης μας οι ένδοξοι νεκροί μας. Λυπούμεθα ότι δεν παρίστανται και αυτοί εις την επιβλητικήν αυτήν τελετήν και τους ζηλεύομεν διότι διά του αίματός αυτών έγινεν το μέγα τούτο οικοδόμημα όπερ αποκαλούμεν «Μεγάλην Ελλάδα»· αιωνία η μνήμη αυτών. Τοιουτοτρόπως σήμερον λήγει και ο δεύτερος ούτος πόλεμος ενδοξότερος του πρώτου. Η μικρά Ελλάς έγινεν πλέον μεγάλη και εργαζομένη τώρα θέλει καταστή σεβαστή και αγαπητή εις όλους. Ευτυχώς ως αντιλαμβάνομαι όλοι κατανοήσαμεν την ανάγκην μεγάλης εργασίας προς παρασκευήν ταχέως ισχυρού στρατού. Αντελείφθημεν ότι δεν πρέπει να κοιμηθώμεν επί των δαφνών μας αλλ' ότι πρέπει να εργασθώμεν, να εργασθώμεν φοβερά.[44]

ΤΟ ΙΔΕΩΔΕΣ ΑΥΤΟ, ΜΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ «ΠΟΛΕΜΙΚΩΣ ΙΣΧΥΡΟΤΑΤΗΣ, ΣΕΒΑΣΤΗΣ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΦΙΛΟΥΣ ΤΗΣ ΚΑΙ ΤΡΟΜΕΡΑΣ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΕΧΘΡΟΥΣ ΤΗΣ», ΞΕΠΗΔΗΣΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΦΛΟΓΕΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΟΔΕΥΣΕ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ ΓΙΑ ΜΙΑ ΟΛΟΚΛΗΡΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ (ΕΩΣ ΤΟ 1922).

Η ίδια ανείπωτη χαρά και ο άκρατος ενθουσιασμός για το εκπληρούμενο όνειρο της Μεγάλης και ισχυράς Ελλάδος καταγράφεται στην κάτωθι επιστολή του προαναφερθέντος Ιη. Παπαβασιλείου προς τη σύζυγό του Αλεξάνδρα:

27 Ιουλίου 1913 Υψώματα Τρεμπομίρ

Αγαπημένη μου γυναικούλα,

Ιδού επί τέλους ότι ο πόλεμος αυτός ο νικηφόρος μεν αλλά τόσον αιματηρός και τόσον κοπιώδης έφθασε εις το τέρμα του. [...]

Είδες πόσον εμεγάλωσεν η Ελλάς αγάπη μου; Είδες ποίους θριάμβους; Τα επερίμενες αυτά; Έκθαμβος όλος ο κόσμος προ των κατορθωμάτων της, τρίβει τους οφθαλμούς προ των θαυμάτων του Ελλην. Στρατού και ερωτά: «είνε αυτή η μικρά και περιφρονημένη γωνία της Ευρώπης, περί της οποίας ουδέποτε εγίνετο λόγος ή εάν εγίνετο, εγίνετο διά να την εξευτελίσουν και την υβρίσουν, είνε αυτή η μικρούτσικη Ελλάς η οποία συνέτριψε τα μούτρα δύο φοβερών αντιπάλων, του ενός κατόπιν του άλλου, της μεγάλης Τουρκίας και της φοβερής και τρομερής Βουλγαρίας την οποίαν ωνόμαζον Πρωσσίαν της Ανατολής;»

Πόσον πρέπει να είνε υπερήφανος η γενεά αύτη η οποία επετέλεσε το θαύμα αυτό υπερβάσα όλα τα κατορθώματα και των αρχαίων προγόνων της και των πρώων του 21! Η σημερινή γενεά απέκτησε πλέον δικαιωματικά τον τίτλο των ενδοξωτέρων προγόνων. Εγίναμεν ένδοξοι πρόγονοι! Οι μεταγενέστεροι θα ομιλώσι περί ημών «οι πρόγονοί μας του 1912-13».

Λησμονούμεν όλους τους κόπους, τας στερήσεις και τας θυσίας ας υπέστημεν. Οι καρποί και οι υλικοί και προ πάντων οι ηθικοί ήσαν αντάξιοι αυτών. Από νάνοι ανεστηλώθημεν διά μιας εις γίγαντες απέναντι όλης της υφηλίου και επεβάλαμεν διά των όπλων μας τον γενικόν σεβασμόν και θαυμασμόν.

Χθες ανεγνώσθη ενώπιον των στρατευμάτων εν ζητωκραυγαίς και η ωραία ημερησία διαταγή του βασιλέως επί τω πέρατι του πολέμου, προς τον Στρατόν και τον Στόλον. Σου εσωκλείω έν αντίγραφον.

[...][45]

Ένας ιατρός του 1ου Συντάγματος Ευζώνων μαρτυρεί ανάλογες αντιδράσεις στην ακρόαση του βασιλικού διαγγέλματος: «Στρατιώται και αξιωματικοί πανηγυρίζουν το χαρμόσυνον άγγελμα βλέποντες ότι εστέφθησαν υπό του φωτοβόλου της Δόξης στεφάνου αι τόσαι θυσίαι των, καταστήσασαι την Πατρίδα μας μεγάλην και δοξασμένην».[46] Την ίδια εικόνα παραδίδει και ο (μέλλων υφυπουργός Εξωτερικών) Φίλιππος Στ. Δραγούμης (ο οποίος υπηρέτησε στο Επιτελείο του διαδόχου) στο πολεμικό σημειωματάριό του.[47] Μάλιστα, το πολιτικό μήνυμα, ότι «μετά δύο μεγάλους πολέμους η Ελλάς έγινε μεγάλη και τετιμημένη και σεβαστή και ένδοξος καθ' όλον τον κόσμον», μεταφέρθηκε και ενσωματώθηκε στα σχολικά εγχειρίδια της περιόδου 1914-1922.[48]

[44] Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα, ό.π.*, σ. 215.

[45] Ό.π., σσ. 328-329.

[46] Κ. Ζ. Χριστόπουλος, *Πολεμικόν ημερολόγιον εκ του ελληνοβουλγαρικού πολέμου υπέρ ανεγέρσεως αναθηματικής στήλης εις τους εκ του Δήμου Λετρινών υπέρ πατρίδος πεσόντας*, εν Πύργω 1914, σ. 79.

[47] Φίλιππος Στεφ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, εισαγωγή-επιμέλεια Ι.Κ. Μαζαράκης-Αινιάν, Αθήνα 1988, σ. 362.

[48] Ελένη Δ. Μπελιά, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι στα διδακτικά βιβλία ιστορίας», στο: *Η Ελλάς των Βαλκανικών Πολέμων, ό.π.*, σ. 281.

III. Πολιτικές χρήσεις της μνήμης

Στενά συνδεδεμένη με τα παραπάνω είναι η οικοδόμηση της εικόνας του αρχιστρατήγου διαδόχου και κατόπιν βασιλιά Κωνσταντίνου ως αήττητου στρατηλάτη και ελευθερωτή και δημιουργού της Νέας Μεγάλης Ελλάδος. Επί παραδείγματι, οι σχετικές ωδές του Γ. Σουρή (τον οποίον, σύμφωνα με τον Γεώργιο Βαλέτα, «το πλατύτερο αναγνωστικό κοινό της εποχής του τον αγάπησε και βρήκε στην ποίησή του τη γνησιώτερη έκφραση της ψυχής του»[49]) βρίθουν από υμνητικές εκφράσεις προς τον «Νικητήν και Βουλγαροκτόνον», «λεβέντη Βασιλιά», «Κωνσταντίνο καβαλλάρη», ο οποίος (σύμφωνα πάντα με τον ποιητή) ενσάρκωσε τους «πόθους του Γένους» και ενέπνευσε το μεγαλοϊδεατικό σύνθημα «και στην Πόλη!»[50]. Ο πολιτικός λόγος της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης προχώρησε ένα καθοριστικό βήμα παραπέρα όσον αφορά στη διάπλαση της συλλογικής μνήμης των δύο πολέμων: απέβλεψε στο να καρπωθεί το Στέμμα, *κατ' αποκλειστικότητα,* τις δάφνες των στρατιωτικών θριάμβων. Ο Δημήτριος Ράλλης δήλωσε την ημέρα της νίκης στο Κιλκίς-Λαχανά ότι «σήμερον προς τον Βασιλέα και μόνον τον Βασιλέα Κωνσταντίνο ατενίζει ο Ελληνισμός» και, υφαίνοντας την εγκωμιαστική εικόνα ενός μυθικού υπερανθρώπου, απέδωσε στον εστεμμένο αρχιστράτηγο τα εύσημα της πολεμικής νίκης:

> Το Έθνος από του λίκνου Αυτού τον περιέβαλε με την αλουργίδα του λυτρωτού του Γένους, τον ελίκνισε με τα άσματα των εθνικών αγώνων, των εθνικών μαρτυρίων, αλλά και των εθνικών πόθων. Σήμερον καλείται ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ν' αποδώση τα τροφεία προς το έθνος. Κραδαίνων, ως ο ιππότης του μύθου, την φλογεράν του ρομφαίαν προς όλα τα πέρατα του Ελληνισμού δύναται μετά πεποιθήσεως ν' αποβλέψη ότι θέλει περιστοιχισθή υπό δέκα εκατομμυρίων Ελλήνων προθύμων και την ιδίαν αυτών ζωήν και την ιδίαν περιουσίαν εις τους πόδας του να θέσωσιν. Η νίκη έστεψεν Αυτόν, και η νίκη από της ενάρξεως του ακηρύκτου πολέμου επεδαψίλευσεν Αυτώ τας αυτάς χάριτας. Πρέπει να έχει προ οφθαλμών, ότι το Γένος τοιαύτην τρέφον εμπιστοσύνην προς Αυτόν και προς μόνον Αυτόν ατενίζον, ζητεί παρ' αυτού την αποκατάστασιν της εθνικής ενότητος και την διεκδίκησιν των δικαιωμάτων των εθνικών.[51]

Λαχανάς 1913: ο πρωϊκός συνταγματάρχης Ι. Παπακυριαζής πέφτει μαχόμενος.
(Πίνακας Κενάν μπέη Μεσαρέ)

Μετακίνηση πυροβόλου.
(Πίνακας Κενάν μπέη Μεσαρέ)

[49] Γεώργιος Βαλέτας, «Πρόλογος», στο: Γ. Σουρής, *Τα άπαντα, ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. θ΄.
[50] Γ. Σουρής, *Τα άπαντα, ό.π.*, τόμ. Ε΄, σσ. 562-567 (ωδές «Καβάλλα», «Ειρήνη» και «Θεσσαλονίκη», συντεθειμένες στις 29 Ιουνίου, στις 3 Αυγούστου και στις 26 Οκτωβρίου 1913).
[51] Στ. Στεφάνου (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α΄, σσ. 429, 436-437.

Αριστερά: Κάνετα. Καταγραφή υπνώματος από αξιωματικούς των Διαβιβάσεων. Η απελευθέρωση της Ηπείρου. Ίδρυμα Ακτίο Νικόπολις, Πρέβεζα 2002. Δεξιά: φωτογραφία του Κωνσταντίνου που έχει τυπωθεί για να μοιραστεί σε αξιωματικούς και οπλίτες του πολέμου (Πολεμικό Μουσείο).

Ο Μπ. Άννινος σημείωσε στο χρονογράφημά του:

> Εις το Πάνθεον της νεωτάτης ελληνικής δόξης δεσπόζει μία προ πάντων μορφή, περί την οποίαν ο θρύλος πλέκει το φωτοστέφανον του θαυμασμού, η μορφή του Διαδόχου Κωνσταντίνου. [...] εσημειώθη ήδη η θέσις η νοερά, εν η ως εφ' υψηλού στυλοβάτου θα στηθή το ομοίωμα του νικηφόρου αρχιστρατήγου του ελληνικού στρατού, εις το οποίον σεμνυνόμεναι και ευγνώμονες θα ενατενίζουν αι μέλλουσαι των Ελλήνων γενεαί. [...] δεν ήτο μόνον ο ανώτατος οδηγός των εθνικών δυνάμεων, αλλά και η ενσάρκωσις αυτόχρημα της ιδέας της πατρίδος, το σύμβολον των ιερών αυτής πόθων, [...] Αυτός υπήρξεν ο νους άμα και η χειρ του αγώνος· αυτός η πρόνοια και η δράσις· [... ο διάδοχος Κωνσταντίνος] Γίγας αναδειχθείς κατά τον πρώτον πόλεμον, ανεδείχθη κατά τον δεύτερον ημίθεος και το διάδημά του εκοσμήθη διά νέων νικών υπερλάμπρων, δι' όσας και οίας ουδείς έτερος εδοξάσθη ηγεμών και στρατηλάτης των νεωτάτων χρόνων.[52]

Σε αυτήν την ειδωλοποίηση του Κωνσταντίνου συνέβαλε επίσης ενεργά μέρίδα του αντιπολιτευόμενου (τον Βενιζέλο) Τύπου· επί παραδείγματι, το πρωτοσέλιδο της *Σκριπ* την επαύριο της άλωσης των Ιωαννίνων ανέφερε:

> Νικητής και τροπαιούχος ο μέγας της Νέας Ελλάδος Ελευθερωτής Κωνσταντίνος ο Διάδοχος έστησεν επί των φρουρίων των Ιωαννίνων εν ακόμη εθνικόν τρόπαιον.
>
> [...]
>
> Εις τον Αήττητον αυτής Ήρωα και μέλλοντα Βασιλέα της η μεγαλυνθείσα Ελλάς οφείλει τον θρίαμβον της Δόξης της, σύμπας δε ο Ελληνισμός διακηρύσσει την ευγνωμοσύνην του διά το μεγαλείον του Έθνους.
>
> Η άλωσις των Ιωαννίνων υφ' ους όρους και συνθήκας εγένετο θα αποτελέση μυθικόν γεγονός Γιγαντομαχίας, οφειλόμενον αποκλειστικώς και μόνον εις τον ηρωϊσμόν και την αυτοθυσίαν του Ελληνικού στρατού και την στρατηγικήν ιδιοφυΐαν και αυτοπεποίθησιν του Αηττήτου Στρατηλάτου Διαδόχου.[53]

[52] Μπ. Άννινος, *ό.π.*, σσ. 54, 179.

[53] Εφ. *Σκριπ* αρ. 6.329 (22 Φεβρουαρίου 1913) σ. 1.

Τη θρυλική εικόνα του αήττητου βασιλιά-στρατηλάτη, διαδόχου των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου, ολοκλήρωσε στη συλλογική συνείδηση το άσμα «Του αητού ο γυιός» (25 Μαρτίου 1914), το οποίο (σύμφωνα με τον δημοσιογράφο Θεόδωρο Βελλιανίτη) κατέστη «δημοφιλέστατον» και διαδόθηκε «εις όλας τας κοινωνικάς τάξεις, ως ανταποκρινόμενον εις εν κοινόν αίσθημα της εποχής».[54]

Εντελώς διαφορετική ήταν η μνημονική προσέγγιση του βενιζελικού «κόσμου» όσον αφορά στο επίμαχο πολιτικό θέμα της πατρότητας της νίκης. Ο Γ. Βεντήρης θεάται τους δύο πολέμους «ως καρπόν ομαδικής προσπαθείας και ουχί ως κατόρθωμα πέντα-δέκα προσώπων»· κατ' αυτόν (τον κορυφαίο διαμορφωτή της βενιζελικής μνήμης), «το οικοδόμημα της νέας Ελλάδος ανηγείρετο διά προσπαθείας κοινής». Ο Βεντήρης σχολιάζει δηκτικά: «Η εντύπωσις ότι τα γεγονότα ήσαν έργον μερικών ατόμων ή ωρισμένης τάξεως δεν αντέχει ούτε εις την πλέον πρόχειρον εξέτασιν. Μόνον κοινή, συλλογική, ενιαία προσπάθεια ενός λαού δημιουργεί εθνικά αποτελέσματα». Και κατηγορεί τον Κωνσταντίνο πως «εις το αιματοβαφές πατρικόν στέμμα προσέθεσε τα εμβλήματα των τροπαίων του».[55] Ο Βενιζέλος, αμέσως μετά την επιστροφή του από το Βουκουρέστι, έκανε μια μετριοπαθή αξιολόγηση των αποτελεσμάτων· τα επιτεύγματα της Ελλάδας του 1913 έπρεπε, σύμφωνα με τον Έλληνα ηγέτη, να σχετικοποιηθούν και να αξιολογηθούν με γνώμονα την Ελλάδα του 1909:

> [...] Θα ίδωμεν εκ της αντιπαραβολής ταύτης την Ελλάδα του 1909 στρατιωτικώς ασθενή, πολιτικώς εκπεπτωκυίαν, εν πλήρει εθνική ανυποληψία, ανεχομένην εξ ανάγκης τα ραπίσματα και τους κολάφους και τους εμπαιγμούς των εχθρών ημών. [...]
>
> Προς την Ελλάδα εκείνην του 1909 αντιπαραβάλατε ήδη την Ελλάδα του 1913, Ελλάδα ου μόνον διπλασιασθείσαν κατ' έκτασιν και κατά πληθυσμόν, αλλά πολλαπλασιασθείσαν κατά πλούτον, Ελλάδα μεγαλυνθείσαν και στρατιωτικώς και ηθικώς.[56]

Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΥΣ ΣΚΟΠΟΥΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΝΙΚΗΣ ΕΙΧΕ ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΣΥΝΕΠΕΙΑ: ΠΡΟΚΑΛΕΣΕ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΡΗΓΜΑ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΜΕΤΩΠΟ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΜΕΤΑ ΤΟ 1909-10.

Ο Μπ. Άννινος, που διακρίνεται για τα φιλοβασιλικά του κηρύγματα, ερμήνευσε, παρ' ολ' αυτά, τη νίκη των Βαλκανικών Πολέμων μέσα σε παρόμοια συγκριτικά πλαίσια: αντιπαρέβαλε τη «νίκη» του 1912 με το «σκώμμα» του 1897, το οποίο είχε προκαλέσει τον «οίκτο» των «ξένων». «Η ψυχική ανάστασις», κατά τον δημοφιλή λογοτέχνη, «επετεύχθη», και «η συντετριμμένη ψυλή του 1897 ανεφάνη εύρωστος και μεγάθυμος κατά το 1912». «Η Ελλάς», κατά τον ίδιο, «εθεωρείτο ως κρατικός παράγων ασήμαντος εν τη Ανατολή, μετά τα πολεμικά δε ατυχήματα του 1897 η στρατιωτική βαθμολογία της είχεν εκπέσει κάτω του μηδενικού». Το 1912 ο ελληνισμός «εμεγαλούργησε και επέσυρε διά του απαραμίλλου ηρωϊσμού του τον θαυμασμόν του κόσμου»[57]. Ο πολιτικός Σπυρίδων Μαρκεζίνης, σχολιάζοντας το βασιλικό διάγγελμα της 26ης Ιουλίου 1913 (περί Ελλάδας «πολεμικώς ισχυροτάτης, σεβαστής εις τους φίλους της και τρομεράς εις τους εχθρούς της»), κάνει μια ψύχραιμη ιστορική εκτίμηση της επιτυχίας της Ελλάδας στους δύο πολέμους: «η Ελλάς διά πρώτην φοράν εις την νεωτέραν της ιστορίαν υπολογίζεται πλέον σοβαρώς υπό των μεγάλων Δυνάμεων, αι οποίαι επιδιώκουν να την προσεταιρισθούν εις τον επικείμενον ανταγωνισμόν των» [σ.σ. στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο]· αυτή είναι η πραγματική σημασία της διαπίστωσης του Μαρκεζίνη ότι η Ελλάς έπαυσε πλέον (το 1913) να είναι «έν μικρόν Έθνος».[58]

Η διαμάχη για τους αντικειμενικούς σκοπούς του πολέμου και την πατρότητα της νίκης είχε και μία άλλη αρνητική συνέπεια: προκάλεσε το πρώτο πολιτικό ρήγμα στο εσωτερικό μέτωπο της χώρας μετά το 1909-10. Η πρώτη, αλλά ακόμη ασθενής, ρήξη μεταξύ της πολιτικής και της πολιτειακής-στρατιωτικής ηγεσίας επήλθε στις 13 Οκτωβρίου 1912, με αφορμή το δίλημμα Θεσσαλονίκη ή Μοναστήρι.[59]

---

[54] Θ. Βελλιανίτης, «Αετού (του) ο γυιός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Α΄, Αθήναι 1926, σ. 820.

[55] Γ. Βεντήρης, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σσ. 99, 111, 180-181, 146.

[56] Στ. Στεφάνου (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 458 (αντιφώνηση σε γεύμα προς τιμήν του, 18 Αυγούστου 1913).

[57] Μπ. Άννινος, *ό.π.*, σσ. 132, 168-169.

[58] Σπ. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, τόμ. Γ΄, σ. 10. Συνάδουσα είναι η παρατήρηση του Κωνσταντίνου Σβολόπουλου (*Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα 1992 [ανατ. 2005], σ. 98) για τη «ριζική βελτίωση της διεθνούς θέσης της Ελλάδας» και μια «περισσότερο ισόρροπη σχέση της με τα ισχυρότερα μέλη της διεθνούς κοινότητος» μετά τη συνομολόγηση της Συνθήκης του Βουκουρεστίου.

[59] Σπ. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, τόμ. Γ΄, σσ. 184-186. Νικόλαος Οικονόμου, «Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΔ΄, Αθήναι 1977, σσ. 292-293. H. Gardikas-Katsiadakis, *ό.π.*, σσ. 123-124.

Οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί Γ. Θεοτόκης (αριστερά) και Δ. Ράλλης (δεξιά).

Ο Βεντήρης σημειώνει: «Από της επομένης του Σαραντα-πόρου επήλθε διάστασις Κωνσταντίνου και Βενιζέλου». Και εξηγεί ότι «η πορεία προς την Θεσσαλονίκη δεν ήτο στρατιωτική μόνον ενέργεια», αλλά επρόκειτο για ουσιώδη διαφορά πολιτικής αντίληψης των σκοπών του πολέμου και του διπλωματικού χειρισμού των εθνικών διεκδικήσεων.[60] Ο Βεντήρης ανάγει τη διαφωνία μεταξύ πρωθυπουργού και αρχιστρατήγου σε κατεξοχήν διάσταση ρόλου: ο «πολιτικός» Βενιζέλος συνελάμβανε τις πολύπλοκες περιστάσεις εντελώς διαφορετικά από τον «στρατιώτη» πρίγκιπα διάδοχο.[61] Η ερμηνεία αυτή, την οποία υιοθετεί και ο Γεώργιος Ασπρέας,[62] όσο ορθή και αν είναι για εκείνη τη δεδομένη ιστορική στιγμή, δεν επαρκεί για να καλύψει τη γενικευμένη πολιτική διάσταση που έλαβε ταχύτατα αυτή η επιμέρους διαμάχη, η οποία ιδωμένη μνημονικά στο σύνολό της (σε κοινοβουλευτική αγόρευση του Βενιζέλου τον Αύγουστο του 1917, όταν πλέον, μεσούντος του πανευρωπαϊκού πολέμου, είχε κορυφωθεί η ρήξη στην εθνική ομοψυχία) συνιστά το πρώτο στάδιο του κατοπινού «Εθνικού Διχασμού».[63] Το δίλημμα, λοιπόν, Θεσσαλονίκη ή Μοναστήρι θα ενταχθεί μερικά χρόνια αργότερα στο αφήγημα μιας λεκτικής αντιπαράθεσης μεταξύ μαξιμαλισμού και ρεαλισμού στην εξωτερική πολιτική της χώρας, η οποία πράγματι ξέσπασε την άνοιξη του 1913 και σύντομα κλιμακώθηκε σε μείζον κοινοβουλευτικό ζήτημα, με τους πολιτικούς αντιπάλους του Κρητός πολιτικού να φτάνουν, μάλιστα, στο ακραίο σημείο να τον κατηγορούν μονομερώς για εθνική μειοδοσία. Ενδεικτική ήταν η σφοδρή αρχική αντίδραση που συνάντησαν στη Βουλή (από πλευράς του Δ. Γούναρη και του Λουκά Κανακάρη-Ρούφου) οι δηλώσεις Βενιζέλου στις 2 Μαρτίου 1913, ότι «εξ ανάγκης θα περιέλθωσιν υπό την κυριαρχίαν των συμμάχων πληθυσμοί Ελληνικοί και μάλιστα πυκνοί» και πως ο ίδιος δεν προτίθετο να θέσει διεκδικήσεις επί της Θράκης. Ο πρωθυπουργός (και ηγέτης των

[60] Γ. Βεντήρης, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 111.

[61] Ό.π., σ. 120.

[62] Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β΄, Αθήναι 1965, σ. 320, όπου σημειώνει ότι «στην ουσία της διαφωνίας [Κωνσταντίνου και Βενιζέλου για την πορεία των επιχειρήσεων] βρίσκονται οι απόψεις ενός στρατιωτικού και ενός πολιτικού-διπλωμάτη».

[63] Γ. Βεντήρης, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 148. Βλ. και Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Τα σπέρματα του Διχασμού», στο: *Η Ελλάς των Βαλκανικών Πολέμων, ό.π.*, σ. 228. Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική», στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α΄/2, ό.π., σ. 123.

Φιλελευθέρων) επικαλέστηκε «γεωγραφικούς λόγους» και πιο συγκεκριμένα προέβαλε το επιχείρημα, πως:

> εάν επρόκειτο να επεκταθώμεν εν συνεχεία παρά την θάλασσαν, διά να φθάσωμεν να περιλάβωμεν τους ελληνικούς πληθυσμούς της Θράκης, θα ανεγνώριζον, λέγω, ότι η Ελλάς θα ήτο ασθενεστέρα κατά τοιούτον τρόπον επεκτεινομένη παρά την θάλασσαν, *άνευ σπονδυλικής στήλης*, παρ' όσον θα ήτο, εάν τα όρια αυτής εστρογγυλεύοντο κατά άλλην διεύθυνσιν.[64]

Για αυτήν του την τοποθέτηση, ο Βενιζέλος εισέπραξε την οργίλη κριτική σύσσωμων των αρχηγών των κομμάτων της αντιπολίτευσης (Δ. Γούναρη, Γ. Θεοτόκη, Δ. Ράλλη): ο Γούναρης πρώτος αντιπαρέβαλε «το συμφέρον του έθνους» και «τα δικαιώματα του Ελληνισμού» προς τη «σπονδυλική στήλη» και εξόρκισε τον πρωθυπουργό της χώρας να μην εγκαταλειφθεί «όλη εκείνη η έκτασις η μεταξύ Στρυμόνος και Νέατου [...] ούτω προχείρως εν τη αγανακτήσει μιας στιγμής», ενώ ο Ράλλης χαρακτήρισε τον λόγο του αρχηγού των Φιλελευθέρων «ανηλεή» και τον κατηγόρησε ευθέως ότι «απεμπολεί τα δικαιώματα τα αναμφισβήτητα του μεγάλου εκείνου τμήματος του Ελληνισμού [σ.σ. της Θράκης]»[65]. Η Σύνταξη της εφημερίδας *Σκριπ* σχολίασε επί τούτω δηκτικά ότι ο πρωθυπουργός λησμόνησε «ότι εκπροσωπεί το Ελληνικόν Κράτος και δι' αυτού το Έθνος ολόκληρον, ηθέλησε να προεξοφλήση την γνώμην αυτού απέναντι των συμμάχων και άνευ ειδικής εντολής του Έθνους ν' απαρνηθή χώρας Ελληνικωτέρας και των χωρών του Ελευθέρου Κράτους, να μεταβιβάση αυτάς, ως είδος εμπορεύματος εις τους εντελώς ξένους προς αυτάς συμμάχους και να χωρίση διά παντός τον Ελληνισμόν και το Γένος».[66] Ο Ντριώ υπογραμμίζει (το 1930) την ιστορικότητα της κοινοβουλευτικής συνεδρίας της 2ας Μαρτίου 1913: έκτοτε ξεκινά ο «εσωτερικός αγών» που επισημαίνει, με βάση τη βιωμένη εμπειρία των εντάσεων και των κρίσιμων διλημμάτων του 1915-17, ο σύγχρονός του Βεντήρης. Το πρώτο αυτό ρήγμα στην εθνική ενότητα της ηγεσίας της χώρας επρόκειτο ουσιαστικά για μια άσκηση δημαγωγικής πολιτικής από την αντιβενιζελική αντιπολίτευση, η οποία απομόνωνε τις δηλώσεις του Βενιζέλου περί «σπονδυλικής στήλης» και τις αντιπαρέβαλε (διαστρεβλωμένες) με τις μεγαλόστομες αναφορές της εις «τας ιστορικάς παραδόσεις» και «τους αρχαιοτάτους και νομιμωτάτους εθνικούς πόθους της Ελλάδος».[67]

ΤΟ ΔΙΛΗΜΜΑ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 'Η ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΘΑ ΕΝΤΑΧΘΕΙ ΜΕΡΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΡΓΟΤΕΡΑ ΣΤΟ ΑΦΗΓΗΜΑ ΜΙΑΣ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΜΑΞΙΜΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΡΕΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ, Η ΟΠΟΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙ ΞΕΣΠΑΣΕ ΤΗΝ ΑΝΟΙΞΗ ΤΟΥ 1913.

Βέβαια, ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν παρέλειψε σε αυτήν και σε μεταγενέστερες αγορεύσεις του (π.χ. στις 6 Μαρτίου) να μιλήσει περί «της μείζονος Νέας Ελλάδος» και της «μεγαλειτέρας Ελλάδος».[68] Σαφέστατα όμως, ο ίδιος ο Βενιζέλος ακολούθησε τότε μια μετριοπαθέστερη –σε σχέση με τη μαξιμαλιστική ρητορική των πολιτικών αντιπάλων του– προσέγγιση των στρατιωτικών επιτυχιών και των αντικειμενικών σκοπών του πολέμου, κάνοντας την ημέρα της ελληνικής νίκης στο Κιλκίς-Λαχανά (21 Ιουνίου 1913) λόγο στο Κοινοβούλιο περί του ευκταίου της «αληθούς ισορροπίας, επί τη βάσει των αρχών της εθνογραφίας, συνδυαζομένης αναγκαίως προς τας περιστάσεις τας γεωγραφικάς εν τη Ελληνική Χερσονήσω» [σ.σ. στα Βαλκάνια] και απέρριψε τις όποιες σκέψεις για εγκαθίδρυση «ηγεμονίας Ελληνικής» επί της Χερσονήσου.[69] Οι κατευθυντήριες αυτές πολιτικο-διπλωματικές αρχές, που εξέθεσε ο πρόεδρος της κυβέρνησης, απηχούνταν και στο διάγγελμα του Κωνσταντίνου (εν Μπάλτσα 20 Ιουνίου/3 Ιουλίου 1913), με το οποίο ο ανώτατος άρχοντας της χώρας ανήγγειλε «προς τον λαόν» την κατάσταση πολέμου με τη Βουλγαρία. Εκεί, ο Κωνσταντίνος αναφέρθηκε (προφανώς κατόπιν υπαγόρευσης του Βενιζέλου) στην «λογικήν ανάγκην ισορροπίας» (στη Βαλκανική Χερσόνησο) και στην αναγκαιότητα των Ελλήνων να «αμυνθώσιν υπέρ των ζωτικών αυτών συμφερόντων πλήττοντες τας αξιώσεις [σ.σ. των Βουλγάρων] προς ηγεμονίαν και ασφαλίζοντες την ισορροπίαν μεταξύ των Κρατών του Αίμου, τόσον αναγκαίαν διά την ειρηνικήν αυτών συμβίωσιν».[70] Ωστόσο, το βασιλικό διάγγελμα δεν απέτρεψε τους αρχηγούς και τους βουλευτές της αντιπολίτευσης να κατηγορήσουν την κυβέρνηση ότι «διά της συμμαχίας» με τους Βουλγάρους (η οποία είχε υπογραφεί μυστικά τον Μάιο του 1912) παρέδωσε μοιραία «εκατοντάδας χιλιάδων ομοεθνών

[64] Στ. Στεφάνου (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 404. Υπογράμμιση του γράφοντος.
[65] Ό.π., σσ. 406-407, 410.
[66] Εφ. *Σκριπ* αρ. 6.337 (3 Μαρτίου 1912) σ. 1.
[67] Πρβλ. Ε. Ντριώ, *Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος*, *ό.π.*, σσ. 48, 53. Γ. Βεντήρης, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 149.
[68] Εφ. *Σκριπ* αρ. 6.337 (3 Μαρτίου 1912) σ. 3. Στ. Στεφάνου (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α΄, σσ. 404, 420, 430.
[69] Στ. Στεφάνου (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 426.
[70] Ό.π., σσ. 426-427. Ε. Ντριώ, *Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος*, *ό.π.*, σσ. 50-51. Σπ. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, τόμ. Γ΄, σσ. 368-369.

Ιούλιος 1913, ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος συναντάται με επιτελείς στον σιδηροδρομικό σταθμό της Βυρώνειας Σερρών. (Αρχείο Στεφάνου Ταμβάκη)

εις την βίαν και την ατίμωσιν, εις την σφαγήν και τον εξανδραποδισμόν αδυσωπήτου τυράννου»· παρέδωσε «τον Ελληνισμόν» «εις τους δαίμονας του ολέθρου», «όχι τοις κυσίν, αλλά τοις κτηνανθρώποις»· ο Δ. Ράλλης έφτασε μάλιστα στο σημείο να ψέξει τον Βενιζέλο ότι η εξωτερική πολιτική του (που εξασφάλισε την προσχώρηση της Ελλάδας στη συμμαχία των βαλκανικών κρατών) «απέτυχεν οικτρώς», τού καταλόγισε «υποχωρήσεις» έναντι των Βουλγάρων και τού εκσφενδόνισε τη βαρύτατη (και ανυπόστατη) καταγγελία: «κατερρακώσατε και κατηρειπώσατε [τον Ελληνισμόν]».[71] Εκείνη την ημέρα, ο αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων ομιλεί, εμβρόντητος, για πρώτη φορά ανοικτά περί «διχασμού μεταξύ Βασιλέως και Κυβερνήσεως».[72] Δικαίως, λοιπόν, ο Στέφανος Στεφάνου (τελευταίος ιδιαίτερος γραμματέας του Βενιζέλου) σχολιάζει ότι «σ' εκείνη τη συνεδρίαση της Βουλής, στις 21 Ιουνίου 1913, θα σπαρή ο πρώτος σπόρος του εθνικού διχασμού»[73]. Δεν διαφεύγει επίσης της προσοχής των ιστορικών η αντίθεση του Κωνσταντίνου στην υπογραφή της ανακωχής, μια άρνηση η οποία διήρκεσε επί μία εβδομάδα· ο βασιλιάς έφτασε μάλιστα στο σημείο να καταγγείλει, διά τηλεγραφήματος (21 Ιουλίου 1913), τον Βενιζέλο, ο οποίος βρισκόταν ήδη στο Βουκουρέστι, ότι «τόσον ταχέως» έφτασε «εις το μίνιμουμ των αξιώσεων» της Ελλάδας και να τον κατηγορήσει «ως θυσιάζοντα ελαφρά τη καρδία τας ελληνικάς επαρχίας» (υπονοώντας τη νότιο Θράκη μέχρι το Δεδέαγατς).[74] Και χρειάστηκε η απειλή του Βενιζέλου με παραίτηση, προκειμένου ο βασιλιάς να συναινέσει στην παύση των εχθροπραξιών με τους Βουλγάρους.[75] Η διπλωματική δεινότητα του Βενιζέλου, κινήθηκε σε όλη τη διάρκεια των δύο πολέμων και, πολλώ μάλλον, στην καταληκτήρια ειρηνευτική συνθήκη σε ρεαλιστική κατεύθυνση, κάτι το οποίο τον έφερε σε τροχιά (ήπιας τότε) σύγκρουσης με τον μαξιμαλισμό της αντιπολίτευσης. Οι όροι της εσωπολιτικής αντιπαράθεσης θα αντιστραφούν λίγα χρόνια αργότερα, στις εκλογές του Μαΐου 1915, όταν η κυβέρνηση Βενιζέλου θα ταχθεί αναφανδόν υπέρ του πολέμου και οι αντιβενιζελικοί υπέρ της ειρήνης.[76]

[71] Στ. Στεφάνου (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α΄, σσ. 428-429, 433, 437.
[72] Ό.π., σ. 430.
[73] Ό.π., σ. 423.
[74] Γ. Βεντήρης, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 178. Σόλων Ν. Γρηγοριάδης, *Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, ειδική έκδοση για την εφ. *Τα Νέα* (σειρά *Φοβερά Ντοκουμέντα* Νο. 6), Αθήνα 2011, σ. 151.
[75] Βλ. σχετικά Ε. Ντριώ, *Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος, ό.π.*, σσ. 52-53. Βίκτωρ Δούσμανης, *Απομνημονεύματα: Ιστορικαί σελίδες τας οποίας έζησα*, Αθήναι [1946], σ. 120. Σπ. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, τόμ. Γ΄, σσ. 219-222. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η συνθήκη του Βουκουρεστίου», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΔ΄, σ. 353. H. Gardikas-Katsiadakis, *ό.π.*, σσ. 231, 234-235.
[76] Εφ. *Έθνος* αρ. 562 (22 Μαΐου 1915) σ. 1. Λεωνίδας Ι. Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις* 1896-1920, τόμ. Α΄, εν Αθήναις 1933, σ. 234.

IV. Αποτίμηση

Οι εσωτερικές διαμάχες, που ξεκίνησαν με αφορμή τη διπλωματική διευθέτηση της ελληνικής στρατιωτικής νίκης, δεν μπορούν ωστόσο να επισκιάσουν ποιοτικά το άκρως θετικό πρόσημο της εξίσωσης των αποτελεσμάτων των δύο πολέμων για την Ελλάδα. Θα συγκρατούσαμε εδώ, ως ιστορικά ορθή, την παρατήρηση του Βεντήρη, ότι η συνθήκη του Βουκουρεστίου ήταν «σταθμός μέγας» και «το προς τα εμπρός βήμα ήτο γιγαντιαίον» (όχι μόνον από πολιτικοστρατιωτικής, αλλά και από κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής άποψης). Ο ίδιος κάνει λόγο για «εποποιΐα του Δώδεκα-Δεκατρία» και για μια πραγματικά «νέα Ελλάδα». Και, μεσούντος του Μεσοπολέμου (1931), κάνει το εξής εύστοχο σχόλιο για τις πολυποίκιλες προεκτάσεις τους:

> Αλλ' οι δύο πόλεμοι δεν χρειάζεται να επιζήσουν ως πρωϊκή μόνον παράδοσις. Έχουν βαθυτάτην πολιτικήν και κοινωνικήν ουσίαν. Εδημιούργησαν αξίας, ύψωσαν είδωλα, κατειργάσθησαν ευρείας ψυχολογικάς μεταβολάς. Η εποχή μας αντηχεί ακόμη τον μέγαν αλαλαγμόν των.[77]

Δεν θα πρέπει επίσης να μας διαφύγει ότι οι δύο Βαλκανικοί Πόλεμοι δεν αποτέλεσαν καταληκτήριο ορόσημο, αλλά εναρκτήριο σταθμό μιας ολόκληρης διαδικασίας «εθνικών πολέμων», οι οποίοι ξεκίνησαν τον Οκτώβριο του 1912 και έληξαν τον Σεπτέμβριο του 1922. Ο «βαλκανοτουρκικός» (όπως χρίζεται εναλλακτικά ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος[78]) και ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος δημιούργησαν μεγάλες προσδοκίες στον ελληνισμό («ελεύθερο» και «αλύτρωτο») για νέες πολεμικές επιτυχίες. Αποτέλεσαν το εφαλτήριο της *Μεγάλης Εξορμήσεως* (όπως την ονοματίζει ο Σπ. Μαρκεζίνης), η οποία διήρκεσε μία ολόκληρη δεκαετία. Την επαύριον της ειρήνης του Βουκουρεστίου ο Μπ. Άννινος διασάλπισε: «ο αγών τω όντι δεν επερατώθη. Εφθάσαμεν ήδη εις σταθμόν ευτυχή και ένδοξον της εθνικής ημών σταδιοδρομίας· αλλ' ούπω καιρός αναπαύσεως».[79] Από το 1915 όμως η Ελλάδα άρχισε να διολισθαίνει επικίνδυνα προς τον Εθνικό Διχασμό και προς τον μαξιμαλισμό. Η διαίρεση του ελληνικού έθνους λίγα χρόνια αργότερα, κατά τη διάρκεια του Μεγάλου ευρωπαϊκού Πολέμου, έμελλε να συρρικνώσει τις πραγματικές δυνατότητές του και να εξουδετερώσει κεκτημένα εδαφικά οφέλη.[80] Η επέκταση του ελληνικού κράτους στην ανατολική ακτή του Αιγαίου (1919) το ενέπλεξε σε μια αέναη πολεμική εκστρατεία, η οποία στέρείτο (λόγω απύθμενου στρατηγικού βάθους της μικρασιατικής χερσονήσου) «σπονδυλικής στήλης». Επανεκτιμώντας, λοιπόν, το μέγεθος αλλά και το σώφρον πολιτικό σκεπτικό της επιτυχίας του 1912-13 από απόσταση 100 χρόνων, με τη ματιά του 21ου αιώνα, θα συμφωνούσαμε με τον Ντριώ ότι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ήταν πράγματι «αι μεγάλαι ώραι της Ιστορίας της Ελλάδος».[81] Θα χρειαζόταν η Ελλάδα να φτάσει στο 1940, για να επιτελέσει και να βιώσει μιαν ανάλογη πολεμική «εποποιΐα».

Αλλαγές συνόρων στα Βαλκάνια σύμφωνα με τις συνθήκες του Λονδίνου (πάνω) και του Βουκουρεστίου (κάτω)

[77] Γ. Βεντήρης, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σσ. 99, 180.
[78] Ν.Θ. Κλαδάς, *ό.π.*, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΣΤ΄, σ. 565.
[79] Μπ. Άννινος, *ό.π.*, σ. 186.
[80] Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, *ό.π.*, σ. 105.
[81] Ε. Ντριώ, *Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος*, *ό.π.*, σ. 45.